

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในการปกครองคณะสงฆ์
และการเผยแพร่วรรณคดีศาสนา

การปกครองคณะสงฆ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นอกจากจะทรงจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ให้สำเร็จลุล่วงไปทั่วทุกหัวไทรและเป็นแบบอย่างของการศึกษาคณะสงฆ์ในปัจจุบันนี้แล้ว พระองค์ยังได้ทรงวางระเบียบแบบแผนในการบริหารงานของคณะสงฆ์ไว้อีกด้วย ทรงจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้เข้าระเบียบอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ทรงจัดการศึกษาหัวเมือง ซึ่งอาศัยผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่าง ๆ และพระสงฆ์ท้าวพระราชอาณาจักร รายงานความเป็นไปของพระสงฆ์ให้ทรงทราบ จึงได้เกิดมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ขึ้นเป็นครั้งแรก ตามพระราชบัญญัตินี้จักแบ่งส่วนการปกครองเป็นส่วนกลางและส่วนภูมิภาค มีมหาเถรสมาคม เจ้าคณะตามลำดับชั้น จนถึงเจ้าอาวาส ปกครองบังคับบัญชากันเป็นชั้น ๆ ตามลำดับ พระองค์ประทับเป็นประธานในมหาเถรสมาคม ทรงประชุมปรึกษาและประทานพระมหาสมณวินิจฉัย ทรงวางระเบียบต่าง ๆ อันเป็นการส่งเสริมให้พระสงฆ์ประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยด้วยความเรียบร้อย ทรงสอดส่องดูแลให้พระสงฆ์ประพฤติอยู่ในสมณวิสัย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อทรงมีพระอำนาจและพระสงฆ์ได้ปกครองกันเองแล้ว ก็ทำให้การปกครองคณะสงฆ์ลักษณะเป็นระเบียบเรียบร้อยและเป็นสัดส่วนดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้

ในการปฏิบัติงานเกี่ยวกับการบริหารคณะสงฆ์ของพระองค์นั้น เริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. 2424 ทรงเป็นเจ้าคณะรองคณะธรรมยุติกนิกายองค์แรก ใน พ.ศ. 2436 ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกายและเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และใน พ.ศ. 2442 ทรงปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชสืบต่อจากสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) แต่ยังมีได้รับแต่งตั้งในตำแหน่งนี้ ใน พ.ศ. 2445 เมื่อทรงมีพระชนมายุ 43 พรรษา ทรงจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้เข้าระเบียบตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) จนถึง พ.ศ. 2453 เมื่อทรงได้รับมหาสมณูตมาภิเษกเป็นองค์สมเด็จพระสังฆราช

ปกครองพระสงฆ์พระราชาณาจักร ได้ทรงวางระเบียบแบบแผนอันเนื่องด้วยการปกครอง คณะสงฆ์ไว้มากมาย ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อคณะสงฆ์ในสมัยนั้นและในปัจจุบันนี้

เนื่องจากพระองค์ได้ทรงวางระเบียบแบบแผนในการบริหารคณะสงฆ์ไว้มากจนไม่สามารถนำมากล่าวได้โดยละเอียดทุกเรื่อง จนนำมากล่าวเฉพาะประเด็นที่สำคัญและเด่นชัด ซึ่งได้แบ่งเป็นหัวข้อใหญ่ ๆ โดยมีได้เรียงตามลำดับเวลา แต่จะเรียงตามความสำคัญของเนื้อหา บางเรื่องเห็นว่าเป็นเรื่องปลีกย่อยก็นำมารวมไว้เป็นเรื่องเดียวกัน บางเรื่องมีชื่อระเบียบข้อบังคับ แต่เป็นพระจริยวัตรที่สำคัญที่เป็นแบบฉบับอันถึงงามแก่ยุคปกครองคณะสงฆ์ไปจะได้ปฏิบัติตาม จึงนำมากล่าวไว้ด้วย ประเด็นสำคัญ ๆ ที่จะกล่าวถึงมีดังนี้

1. การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์
2. การวินิจฉัยอธิกรณ์
3. หลักเกณฑ์ในการตั้งพระอุปัชฌาย์และการบรรพชาอุปสมบท
4. ระเบียบการครองจีวรของ พระสงฆ์มหานิกาย
5. ระเบียบเกี่ยวกับการแสดงความเคารพของพระสงฆ์
6. ระเบียบเนืองด้วยหนังสือสุทธิ
7. การรวมวัดในมณฑลกรุงเทพฯ และหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ เข้าในคณะกลาง
8. การจัดทำเนียบสมณศักดิ์ขึ้นใหม่

การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์

การตรวจการคณะสงฆ์เป็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งที่จะช่วยให้การคณะสงฆ์ของประเทศเจริญรุ่งเรืองเป็นระเบียบเรียบร้อย ผู้เป็นประมุขแห่งคณะสงฆ์และบุคลากรตำแหน่งเจ้าคณะทุกชั้น ตั้งแต่เจ้าคณะมณฑลขึ้นไปจะต้องดูแลเอาใจใส่การคณะสงฆ์ที่ตนปกครองอยู่ จึงจะช่วยให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่นได้ สำหรับผู้เป็นประมุขแห่งคณะสงฆ์นั้นจะต้องทราบถึงภาวะความเป็นไปของคณะสงฆ์ทั่วประเทศ และจะต้องรู้จักพระสงฆ์ทำหน้าที่ปกครองสั่งสอนพลในเขตต่าง ๆ เป็นอย่างดี ส่วนบุคลากรตำแหน่งเจ้าคณะทุกชั้นจำเป็นต้องทราบความเป็นไปของคณะสงฆ์ในเขตที่ตนปกครองอย่างลึกซึ้ง ด้วยการออกตรวจตราการคณะสงฆ์ในเขตปกครองของตนโดยทั่วถึง

ทั้งนี้เพราะจะทำให้ได้ทราบลักษณะที่แท้จริงของคณะสงฆ์ในถิ่นต่าง ๆ ถ้าแห่งใดยังมีขอบพระองค์จะได้รับทำการแก้ไขเพื่อเป็นการเชิดชูพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นความสำคัญของการตรวจการคณะสงฆ์ เมื่อทรงรับมหาสมณเถมาภิเษกเป็นองค์สมเด็จพระสังฆราช ปกครองคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรใน พ.ศ. 2453 แล้วอีก 2 ปีต่อมาได้เสด็จออกตรวจการคณะสงฆ์ทั่วประเทศตามลำดับดังต่อไปนี้ คือ

ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2455 เมื่อทรงมีพระชนมายุ 53 พรรษา เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลพิษณุโลก 7 เมือง เรียงตามลำดับเมืองที่เสด็จก่อนและหลังคือ เมืองปราณบุรี เมืองหลังสวน เมืองไชยา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองพัทลุง และเมืองตรัง รวมเวลาทั้งไปและกลับ 33 วัน

ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2456 เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือ 9 เมือง ได้แก่ เมืองนครสวรรค์ เมืองกำแพงเพชร เมืองตาก เมืองอุทัยธานี เมืองชัยนาทบุรี เมืองสิงห์บุรี เมืองอ่างทอง เมืองกรุงเก่า และเมืองปทุมธานี รวมเวลาไปกลับ 43 วัน

ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2457 เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนืออีก 7 เมือง ได้แก่ เมืองพิษณุโลก เมืองพิชัยใหม่ เมืองแพร่ เมืองสวรรคโลก เมืองพิชัยเก่า เมืองพิจิตร และเมืองนครสวรรค์ รวมเวลาไปกลับ 37 วัน

ครั้งที่ 4 พ.ศ. 2457 เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลกรุงเก่า 6 เมือง ได้แก่ เมืองลพบุรี เมืองสระบุรี เมืองกรุงเก่า เมืองอ่างทอง เมืองปทุมธานี และเมืองนนทบุรี รวมเวลา 22 วัน

ครั้งที่ 5 พ.ศ. 2458 เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลราชบุรี 5 เมือง ได้แก่ เมืองสมุทรสงคราม เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองประจวบคีรีขันธ์ รวมเวลา 50 วัน

ครั้งที่ 6 พ.ศ. 2459 เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในมณฑลปราจีนบุรี 6 เมือง ได้แก่ เมืองฉะเชิงเทรา เมืองนครนายก เมืองปราจีนบุรี เมืองกบินทร์บุรี เมืองฉะเชิงเทรา และเมืองชลบุรี การเสด็จครั้งนี้แบ่งออกเป็น 2 ระยะ ระยะแรก 15 วัน ระยะหลัง 23 วัน รวมทั้งสิ้น 38 วัน

ครั้งที่ 7 พ.ศ. 2459 เสด็จตรวจการคณะสงฆ์เมืองสุพรรณบุรี โดยผ่านเมืองต่าง ๆ คือ เมืองนครปฐม เมืองสุพรรณบุรี เมืองชัยนาท เมืองสิงห์บุรี และเมืองลพบุรี รวมเวลา 17 วัน

ครั้งที่ 8 พ.ศ. 2460 เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลก 4 เมือง ได้แก่ เมืองสวรรคโลก เมืองอุตรดิตถ์ เมืองพิเชียร และเมืองพิษณุโลก รวมเวลา 29 วัน

แม้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะทรงมีพระชนมายุมากแล้ว และทรงพระประชวรอยู่บ่อย ๆ พระองค์ก็มีใตทรงทอดเทตอกการเสด็จไปตามที่ต่าง ๆ ในระยะทางไกล ๆ แต่ละแห่งที่เสด็จไปทรงปฏิบัติภารกิจมากมาย เช่นทรงประชุมชี้แจงการคณะสงฆ์แก่พระภิกษุชั้นผู้ใหญ่ในมณฑลต่าง ๆ ที่เสด็จไป และทรงถือโอกาสสั่งสอนประชาชนในขณะเดียวกัน หลายครั้งที่เสด็จพระราชดำเนินโดยพระบาทเปลาเป็นเวลานานหลายชั่วโมง ทั้งนี้เพราะทรงมีพระประสงค์จะทราบภาวะที่แท้จริงของการปกครองคณะสงฆ์ เพื่อจะได้ทำการปรับปรุงแก้ไข พระองค์ทรงเป็นประมุขสงฆ์พระองค์แรกที่เสด็จตรวจการคณะสงฆ์อย่างจริงจัง ในการเสด็จแต่ละครั้งใตทรงบันทึกรายละเอียดของการตรวจไว้ด้วย ทำให้เห็นสภาพของคณะสงฆ์และความเป็นอยู่ของประชาชนประโยชน์ที่ได้รับจากการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของพระองค์จะเห็นได้จากพระคำรัสตอบถวายพระพรคณะสงฆ์ ซึ่งพระองค์ประทานคำตอบ เมื่อคราวทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ 60 พรรษา เมื่อ พ.ศ. 2463 ดังนี้

"... การไปตรวจคณะสงฆ์ตั้งแต่ข้าพเจ้าเข้ามาแล้ว เห็นว่าเป็นการสำคัญมาก เพราะได้เห็นความเป็นไปของคณะสงฆ์และความนับถือศาสนาของราษฎร ในหัวเมืองทั้งหลาย รัฐบาลเพราะเสวยสั่งการไม่คอยพลาด เท่ากับได้รูปถ่ายแห่งดินที่เคยไปมาแล้ว คือคำสั่งการอยู่ในกรุงเทพฯ ควมมีใตเคยไปเองเช่นนี้ จะตองฟังคำเขาทั้งนั้น อาจพลาดใตง่ายเท่ากับดูรูปถ่ายแห่งดินที่เราไม่เคยไป เนื่องจากไปตรวจการคณะสงฆ์ ยังได้ทำประโยชน์อย่างอื่นอีก ได้ชักนำเจ้าคณะ เจ้าอาวาสในจังหวัดเดียวกันบ้าง ในต่างจังหวัดบ้าง ให้รู้จักกันและได้เห็นอย่างพระกรุงเทพฯ ผู้ตามเสด็จ การชักนำโดยสมาคมกันนั้นไม่จำกัดเพียงพระสงฆ์ ตลอดจนมาถึงพวกราษฎรผู้อยู่ต่างดิน ได้เห็นแบบอย่างกันและได้แสดงธรรมเทศนาสั่งสอนคฤหัสถ์ บรรพชิต เพื่อให้มันในพระศาสนา และรับมาปฏิบัติ ..."

การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในแต่ละท้องถิ่นนี้ ภารกิจที่ทรงกระทำเป็นกิจวัตรประจำวันอาจกล่าวโดยสรุปได้ดังต่อไปนี้

¹ธนาคารกรุงศรีอยุธยา, พระประวัติ (พระนคร : มงคลการพิมพ์, 2514), หน้า 349.

ประการแรก ในวันแรกที่เสด็จไปถึง เมืองโกเมืองหนึ่งซึ่งกำหนดให้เป็นที่พักแรม จะมีพระสงฆ์มารับเสด็จเป็นจำนวนมาก พระองค์โปรดให้ประชุมพระสงฆ์เหล่านั้น ทรงให้เบิกตัวพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ คือ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะหมวด เจ้าอาวาส เข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิด ทรงถือโอกาสตรัสถามความเป็นไปของคณะสงฆ์ในเขตปกครองของตนเป็นราย ๆ ไป ทำให้ได้ทราบข้อเท็จจริงและเป็นโอกาสที่จะใคร่จักเจ้าคณะนั้น ๆ ด้วย ในขณะที่เกี่ยวกับบรรดาเจ้าคณะต่าง ๆ ก็จะได้เฝ้าพระองค์อย่างใกล้ชิด เมื่อตรัสปราศรัยกับเจ้าคณะนั้น ๆ แล้ว จะประทานพระโอวาทเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ การพระศาสนาและหลักธรรม ความประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ในเมืองนั้น ๆ ครั้นประทานพระโอวาทจบแล้วจะประทานของแจกแก่พระสงฆ์ เช่น หนังสือ ธรรมที่ทรงรจนาและพิมพ์มาสำหรับแจก นอกจากนี้เมื่อทรงทราบว่า เจ้าคณะรูปใดเอาใจใส่ดูแลกิจการคณะสงฆ์ในเขตปกครองของตนเป็นอย่างดี ก็จะมีพระหัตถ์รองและขามตรามหาสมณุตตมาภิเษกแก่เจ้าคณะรูปนั้น ส่วนเจ้าคณะรูปใดที่ไม่ค่อยเอาใจใส่ ปฏิบัติหน้าที่บกพร่อง ก็จะมีพระโอวาทตักเตือนและแนะนำให้ปฏิบัติหน้าที่ให้ดีขึ้น บางครั้งปรากฏว่าการปกครองคณะสงฆ์จังหวัดหนึ่งไม่เรียบร้อย เมื่อพิจารณาเห็นว่าผู้ปกครองไม่เหมาะสมที่จะเป็นเจ้าคณะ ก็จะมีพระมหาสมณสาส์นแต่งตั้งและถอดถอนเจ้าคณะนั้น ๆ ในวันที่ประชุมเจ้าคณะ นับเป็นการดีที่จะทำให้การคณะสงฆ์ในเขตนั้น ๆ เจริญรุ่งเรืองขึ้น เพราะการคณะสงฆ์จะเรียบร้อยขึ้นอยู่กับเจ้าคณะผู้ปกครองเป็นสำคัญ เช่นในการตรวจตราคณะสงฆ์เมืองอุทัยธานี ทรงพบว่าการคณะสงฆ์เมืองนี้ยังบกพร่อง เจ้าคณะตรวจตราไม่ทั่วถึง ไม่รู้จักเจ้าอาวาสแห่งวัดในแขวงที่ตนปกครองอยู่ ในคราวเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนือเมื่อเสด็จไปถึงวัดคอกยาเส้า เมืองสิงห์บุรี ปรากฏว่าเจ้าอาวาสของวัดไม่เอาใจใส่ตรวจตราดูแลกิจการ แม้แต่เวลาจะทำพิธีทางศาสนา เจ้าอาวาสก็ให้พระสงฆ์อื่นปฏิบัติแทนเช่นนี้ จะทำให้การพระศาสนาเสื่อมโทรมได้ จึงได้ประทานโอวาทว่า

"การที่เจ้าวัดไม่เอาธุระแก่วัด หาแต่ความสบายส่วนตัว แล้ววกกิกษุอื่นขึ้นเป็นตัวเซ็ด เช่นนี้ พระซึ่งถูกเซ็ดนั้น ก็ไม่มีอำนาจสิทธิ์ขาด การวัดจึงไม่เรียบร้อย เช่นวัดคอกยาเส้านี้ เป็นตัวอย่าง ..."

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ระยะทางสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. 2457, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 293.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 382.

นอกจากทรงทราบกิจการคณะสงฆ์แล้ว ยังทรงติดตามถึงการศึกษาของพระสงฆ์อีกด้วย เพราะทรงต้องการให้พระสงฆ์ได้เรียนรู้ธรรมวินัยอันจะเป็นเครื่องทำให้ผู้เรียนรู้จักฝึกชกขบชกขบ การที่พระองค์ทรงจัดการธรรมวินัยขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร ก็ด้วยพระประสงค์เช่นนี้ บางเมือง พระสงฆ์เรียนพระธรรมวินัยเป็นจำนวนมาก เป็นที่พอพระทัย แต่บางเมืองพระสงฆ์ไม่เรียนพระธรรมวินัย เรียนแต่ภาษาบาลีอย่างเดียว จึงไม่เป็นที่พอพระทัย เพราะภาษาบาลีเรียนยาก ควรเรียนพระธรรมวินัยซึ่งเป็นภาษาไทยให้ชัดแจ้ง เมื่อทรงติดตามถึงการศึกษาแล้ว จะประทานโอวาทแก่เจ้าคณะนั้น เกี่ยวกับการศึกษาของคณะสงฆ์ เช่นในคราวเสด็จเมืองอุทัยธานี ได้ประทานพระโอวาทแก่พระสงฆ์ ความว่า

"อันครูผู้สอนควรจะสอนตามทางที่คณะสงฆ์ดำริไว้ จึงจะมีผล จะทำตามความพอใจหรือความถนัดของตน ผันทางที่ท่านดำริไว้หาประโยชน์มิได้ เด็กควรจะเรียนอะไร เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่จะดำริ จะปล่อยให้เด็กเลือกเอาเองไม่ได้ กว่าจะมีความคิดค้นใด ก็กัณฑ์หลายควรมีความรู้อย่างไร เป็นหน้าที่ของท่านผู้ใหญ่ในคณะสงฆ์จะพึงดำริ ..."

พระโอวาทนี้แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ในด้านการศึกษา ซึ่งกล่าวไว้แล้วในบทก่อน พระโอวาทที่ประทานแก่พระสงฆ์นั้นต่างกันเป็นวัน ๆ ไป บางวันทรงแสดงไตรสิกขา บางวันทรงแสดงสมณปฏิบัติ และการปกครอง ตลอดจนให้พระสงฆ์มีความสามัคคี เพื่อรักษาพระศาสนาให้ยั่งยืน ด้วยตั้งใจทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงแสดงถึงความเป็อยู่แห่งพระสงฆ์ของเกี่ยวข้องกับด้วยเหตุผล โดยปกติมักประทานพระโอวาทในเวลาค่ำ

ประโยชน์ประการแรกที่ได้รับจากการเสด็จตรวจคณะสงฆ์ในแต่ละแห่งนั้น คือทำให้ทราบความเป็นไปแห่งคณะสงฆ์ในแต่ละเมืองจากเจ้าคณะทั้งหลายที่มาเฝ้า โดยทรงรู้จักเจ้าคณะเป็นรายบุคคล และได้ทรงหยั่งทราบความเป็นไปของพระสงฆ์ทั้งหลาย ฝ่ายเจ้าคณะที่มาเฝ้าก็จะทราบพระอริยาสัยของพระองค์ และทราบถึงวิธีการปกครองคณะสงฆ์ของพระองค์ อันจะทำให้เจ้าคณะเหล่านั้นดำเนินการงานได้ถูกต้องตามพระประสงค์ ทั้งจะได้รับประทานพระโอวาท ได้รู้จักและเข้าสมาคมกับพระราชาคณะผู้ตามเสด็จ นับว่าเป็นประโยชน์มากทั้งในส่วนบุคคลและส่วนรวม

ประการที่สอง เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จไปถึงวัดหนึ่งวัดใด นอกจากพระสงฆ์จะมาเฝ้ารับเสด็จแล้ว ยังมีราษฎรเป็นจำนวนมากมารอเฝ้ารับเสด็จอยู่ไม่ว่าจะเสด็จถึงที่ใด เช่นสถานีรถไฟ ท่าเรือ และสถานที่ประทับแรม จะเนื่องแน่นไปด้วยราษฎร ในเวลาเช้าและเวลากลางวันราษฎรจะนำอาหารคาวหวานมาถวาย และเลี้ยงพระสงฆ์ผู้ตามเสด็จโดยทั่วถึงกัน ในโอกาสที่พระองค์จะประทานพระโอวาทหรือประทานธรรมเทศนาแก่ราษฎรที่มาเฝ้ารับเสด็จ นอกจากนั้นยังทรงถือโอกาสปราศรัยไปตามทุกข์สุขของราษฎร ตลอดจนการทำมาหาเลี้ยงชีพของราษฎรในถิ่นนั้น ๆ เมื่อประทานพระโอวาทและทรงอนุโมทนาอาหารภัตตาหารแก่ราษฎรแล้ว พระองค์จะประทานหนังสือธรรมและหนังสือสอนศาสนาและทรงแจกของต่าง ๆ เช่น ฝาเช็ดหน้าแก่ราษฎรเหล่านั้นโดยทั่วถึง นอกจากนั้นยังประทานค่ายสยงสัญญาบัตรชื้อมือเด็กทุกคน และถ้าเด็กหญิงชายคนใดมีท่าทางเรียบร้อยแต่งกายสะอาดหมดจดเป็นที่น่าเอ็นดู ทรงโปรดปรานเป็นพิเศษ ก็จะประทานเหรียญร้อยสัจแก่เด็กเหล่านั้นโดยทั่วกัน

พระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงแก่ราษฎร บางวันทรงแสดงการบริหารร่างกาย ว่าทำอย่างไรจึงจะทำให้ร่างกายแข็งแรง บางวันทรงแสดงประโยชน์แห่งการใช้จายโรคภัยไข้เจ็บ กิจการอันจะทำให้สำเร็จด้วยความสำเร็จ แสดงสรรพาวสธรรม แนวทางที่จะทำให้ชีวิตเป็นประโยชน์ทั้งในปัจจุบันและอนาคต พระโอวาทที่มักแสดงในที่หลาย ๆ แห่ง คือ

"... คนเราที่เกิดมา ควรจะหาชีวิตของตนให้เป็นประโยชน์ ไม่ควรจะไปเสียเปล่า ทรงยกดวงเทียนขึ้นถามว่า ชีวิตเปรียบเสมือนเทียนที่เขาสั่งให้เล่มหนึ่ง บุคคลปล่อยให้ไหม้ไปเฉย ๆ คอยไม่แก้ไขทำอะไรก็หาประโยชน์มิได้ ต้องให้ไหม้ไปด้วยการอันเป็นประโยชน์ เช่น จุกุษาพระหรือจุกุษาหนังสือ เป็นต้น..."¹

การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จมาตรวจการคณะสงฆ์ และได้ทรงรู้จักกับราษฎรในถิ่นต่าง ๆ นั้น นับเป็นประโยชน์อีกประการหนึ่ง ทำให้พระองค์ได้ทรงทราบชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรอย่างแท้จริง เพราะทรงเห็นด้วยพระองค์เอง และทรงทราบว่าราษฎรเหล่านั้นมีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนามากน้อยเพียงใด การที่ราษฎรเป็นจำนวนมากนำอาหาร

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 430.

มาถวายทั้งเวลาเช้าและกลางวัน ทั้งรับฟังพระธรรมเทศนาอย่างตั้งใจเช่นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นแล้วว่า ราษฎรทุกคนมีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง บางคนถึงกับออกปากว่า ได้เฝ้าเหมือนเฝ้าพบ พระพุทธองค์ นับเป็นโอกาสดีที่พระองค์ได้ทรงสั่งสอนแนะนำวิธีที่ราษฎรจะช่วยกันทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง เป็นศาสนาประจำชาติสืบไป

ประการที่สาม ในเวลาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ ทุกเช้าจะเสด็จพระดำเนินออกไปรับบิณฑบาตตามถนนหรือตามทางเดินใน ละครวงหมู่บ้านของราษฎร ในตำบลใกล้เคียงกับที่ประทับแรมอย่างเงียบ ๆ โดยมีพระภิกษุตามเสด็จ เพียงรูปเดียว โดยผลัดกันไปแต่ละวัน เป็นโอกาสดีที่พระองค์จะได้ทอดพระเนตรธรรมนิยมรับ บิณฑบาตของพระสงฆ์ในแต่ละเมือง และชาวเมืองก็จะได้มีโอกาสถวายภัตตาหาร ในวันแรก ๆ ที่ เสด็จรับบิณฑบาต ราษฎรส่วนมากไม่ทราบว่าพระองค์เสด็จจิกว่าเป็นพระสงฆ์ตามเสด็จ ภายหลัง ทราบกันมากขึ้น จึงมาคอยถวายอาหารหม่าพลัปลาที่ประทับ ในเวลาเสด็จกลับจากบิณฑบาตได้ทอด พระเนตรวัดต่าง ๆ ไปตลอดทาง

การที่พระองค์เสด็จออกมารับบิณฑบาตทุกเช้าเช่นนี้ นับเป็นตัวอย่างที่ดีแก่พระสงฆ์ทั่วไป แม้พระองค์จะทรงมีพระชนมายุมากแล้วก็ตาม แต่ก็มีไคทรงเห็นคเห็นน้อยละ เว้นจากหน้าที่ที่พระสงฆ์ จะต้องปฏิบัติเป็นกิจวัตรประจำทุกเช้า และยังได้ทรงใกล้ชิดกับราษฎร เป็นโอกาสที่ราษฎร จะได้ทำบุญอุทิศส่วนกุศลทุกเช้าอีกด้วย นับเป็นประโยชน์ที่จะช่วยให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองอีก ประการหนึ่ง

ประการที่สี่ เมื่อพระองค์เสด็จกลับจากรับบิณฑบาตและเสวยอาหารเช้าแล้ว พระองค์จะเสด็จพระดำเนินทอดพระเนตรวัดต่าง ๆ ในเมืองนั้น ๆ เพื่อจะได้ทรงเห็นสภาพและ ภูมิฐานของวัด ตลอดจนการดูแลรักษาวัด พระองค์ทรงปราศรัยกับเจ้าอาวาสของวัด ตลอดจนพระสงฆ์ อื่น ๆ เพื่อจะได้ทรงคุ้นเคยกับพระสงฆ์ในวัด เป็นโอกาสทำให้ทรงทราบความรู้ความสามารถและการ ปฏิบัติธรรมวินัยของพระสงฆ์ตลอดจนการดูแลรักษาวัดที่ดีหรือบกพร่องเพียงใด

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 165.

โดยปกติเมื่อเสด็จถึงวัดที่เป็นทำเลเหมาะอันควร เป็นวัดประจำตำบลหรือเมือง
ก็บิณฑบาตบำรุงวัดบ้าง ทรงรับช่วยในการปฏิสังขรณ์ก่อสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์กำลังทำอยู่บ้าง
โดยควรแก่สถานทีนั้น ๆ เช่นในวัดที่ได้เสด็จประทับแรมทั่วไป และในวัดที่เสด็จถึงบางวัด
นอกจากนั้นก็ประทานพระธรรมเทศนาให้พระสงฆ์ในวัดและฆราวาส ได้ความรู้ความเข้าใจในการ
ประพฤติธรรม เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ยิ่งขึ้นทั้งในทางโลกและทางธรรม ในบางครั้งทรงพบการ
ปฏิสังขรณ์ค้างอยู่ ไม่มีเงินพอที่จะทำต่อ พระองค์ก็ได้ประทานเงินช่วยเหลือตามสมควรแก่รูปการ
ในวัดที่เสด็จประทับแรมส่วนใหญ่ว่าจะประทานพระรูปไว้เป็นที่ระลึก บางครั้งทรงพบพระพุทธรูปที่ตั้งงาม
มากควรจะเป็นพระประธาน แต่องค์ชำรุดมากก็โปรดให้บูรณะขึ้น และให้ประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถ
พระองค์ประทานคาถอมนต์ทั้งหมดเป็นการส่วนพระองค์เพื่อเป็นที่ระลึกในการเสด็จตรวจคณะสงฆ์
วัดนั้น

ในการเสด็จไปตรวจวัดแต่ละแห่งนั้น ทรงตรวจดูความละเอียดถี่ถ้วน ทำให้ได้ทราบ
ถึงความดูแลเอาใจใส่ของเจ้าอาวาสว่ามีมากน้อยเพียงใด เช่นในคราวเสด็จตรวจวัดจันทร์ สระบุรี¹
ทรงบันทึกว่า ภูมิฐานวัดดี มีต้นไม้ใหญ่มาก แต่การรักษาวัดยังบกพร่อง เพราะมีหมู่ชนรบกวนเกือบ
ไม่มีลานวัด มีกุฏิ 4 - 5 หลัง อุโบสถก่ออิฐถือปูนใหญ่ยาวถึง 7 ห้อง มีรูปภาพตามฝาผนังฝีมือเขียน
ประณีตงดงาม เป็นฝีมือช่างเก่า แต่โบสถ์ชำรุดมากทั้งข้างนอกและข้างใน บางแห่งแตกผ่นครวญถึง
รูปภาพ ทำให้รูปภาพลบเลือน ทรงมีพระดำริว่า เจ้าอาวาสน่าจะรักษาของเก่าไว้ให้ดี นอกจากนั้น
ทรงพบพระมิ่งหลอใบหนึ่ง มีลวดลายงดงามมีตัวหนังสือจีนเป็นของเก่าแก่มาก แต่ถูกนำไปรองเป็นเส้า
ฐานนั่งเสนาที่หน้าโบสถ์ ทรงให้รื้อรานออกและกำชับให้จัดการรักษาระวังนั้นไว้ให้ดี จะเห็นได้ว่า
พระดำริของพระองค์เช่นนี้นายกของอย่างมาก ควรที่เจ้าอาวาสและผู้เกี่ยวข้องกับวัดควรจงจำไว้
เพราะการรู้จักรักษาของเก่าแก่อันหาความีได้² เป็นสิ่งที่ควรจะทำก่อนที่จะมีการปฏิสังขรณ์ เพราะถ้า
รักษาไว้ให้ดีอยู่เสมอก็ไม่จำเป็นต้องปฏิสังขรณ์ นอกจากนั้นทรงเห็นว่าบางวัดมีกุฏิและศาลามากเกินไป
บางแห่งก็ชำรุด ทรงแนะนำให้เจ้าอาวาสรู้จักวิธีรักษาวัดว่า "ไม่ควรจะยอมให้ชาวบ้านผู้มีศรัทธา
สร้างสิ่งนั้น ๆ ขึ้นตามชอบใจ"²

¹กรมการศาสนา, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เฒ 2
(พระชนก : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, 2505), หน้า 91.

²สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ระเบียบทางสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ตลอดฝ่ายเหนือ, หน้า 273.

ควรให้สร้างแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อตัวจริง ๆ หรือของที่วัดต้องการ ถ้าเป็นของมีแล้ว และวัดไม่ต้องการ ก็ไม่ควรให้สร้างขึ้น เจ้าอาวาสควรแนะนำให้ผู้มีศรัทธาปฏิสังขรณ์ของเก่าที่ชำรุดอันยังจะใช้เป็นประโยชน์ได้ ทรงพระดำริว่า การสร้างไว้มาก ๆ นั้น บำรุงรักษายาก และเมื่อทรุดโทรม การปฏิสังขรณ์ก็ต้องใช้ทุนมาก นับเป็นพระดำริที่เจ้าอาวาสของวัดควรยึดถือเป็นหลักปฏิบัติอย่างจริงจัง

การเสด็จตรวจวัดในเขตต่าง ๆ นั้น ทรงทราบว่าวัดทั้งหลายในหัวเมืองมีสภาพชำรุดทรุดโทรม ตลอดจนทำเลของวัดบางแห่งก็ไม่เหมาะที่จะตั้งเป็นวัด เช่นวัดที่ตั้งอยู่ในป่ารกไกลจากหมู่บ้านมาก สมควรจะปล่อยให้ร้างไป ไม่จำเป็นต้องบูรณะปฏิสังขรณ์ เพราะไม่เป็นประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา นอกจากนั้น ในที่แห่งใดที่มีวัดมากเบียดเสียดกัน ทรงแนะนำให้รวมกันเป็นหมวดเป็นแขวง ฯลฯ เพื่อสะดวกในการปกครอง พระดำรัสเกี่ยวกับเรื่องวัดนี้นับเป็นประโยชน์อย่างมากแก่เจ้าอาวาส เจ้าคณะจะได้ช่วยกันปรับปรุงวัดที่ตนปกครองให้สภาพดีกว่าเดิม เพราะแต่ก่อนไม่มีใครแนะนำให้ปรับปรุง ครั้นจะทำเองก็ไม่แน่ใจว่าจะทำได้หรือไม่ และจะมีผู้ร่วมมือมากน้อยเพียงใด เมื่อพระองค์ทรงแนะนำด้วยวิธีการต่าง ๆ เหล่านี้ ก็ถือเป็นกำลังใจและเป็นแนวทางของเจ้าคณะเจ้าอาวาสพึงปฏิบัติตาม เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา

ภารกิจของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสอีกประการหนึ่งในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ในเขตต่าง ๆ คือ ทรงให้ประชุมพระชุกงค์ หังนี้เพราะทรงเห็นว่าพระชุกงค์ในเวลานั้นมีความประพฤติไม่น่าเลื่อมใส เช่นเวลาเดินทางมักมีเมขีและเด็กเดินตามไปคอยและบักกลดไกลที่ชุมนุมชนเพื่อประสงค์จะให้ชาวบ้านรู้ บางองค์ห้อยลูกประคำและถือไม้เท้าเข้าไปในบ้านแสดงตนว่าเป็นพระชุกงค์ เพราะหวังลาภและความสรรเสริญ พระองค์ทรงต้องการชี้ให้พระชุกงค์เข้าใจถึงเรื่องการถือชุกงค์อย่างถูกต้อง ทรงอธิบายว่า พระชุกงค์ในสมัยก่อนประพฤติตนเป็นผู้สันโดษมักน้อยมีผลทำทานให้สงบ เช่น กายวิเวก ซึ่งเป็นทางให้บำเพ็ญ จิตวิเวกต่อไป บริหารที่ใช้ก็มีเพียงบริวาร ๘ และกลดเท่านั้น เพราะเป็นของจำเป็นต้องใช้ถือเป็นธรรมเนียมที่ถือตลอดมา แต่ปรากฏว่าพระชุกงค์ในสมัยของพระองค์ประพฤติชุกงค์ด้วยความมั่งงาย ไม่เข้าใจความหมายที่แท้จริงของการชุกงค์ การชุกงค์เป็นทางนำไปสู่ความสงบ แต่พระชุกงค์เหล่านั้นกลับมากลดไกลบ้าน ถือไม้เท้า

แขวนลูกประคำ แสดงศรัทธาว่ามาฆคฤงคและมีความพะนงด้วยประการต่าง ๆ จึงทรงแนะนำ
สั่งสอนและกล่าวตักเตือนให้ประพฤติปฏิบัติใหญ่คองตามธรรมเนียมอันคิงามที่จะเป็นทางทำให้จิตใจ
สงบ

พระชุกคที่ประพฤติผิดธรรมเนียมคิงามานั้น อาจเป็นเพราะไม่เข้าใจจุดประสงค์
ของคำวาคชุกค และนิยมปฏิบัติตามกันทั้งที่ผิดวิธี เพียงแต่คองการให้คนนิยมคองง เมื่อปฏิบัติวิธี
ก็ไม่สามารถบรรลุถึงจุดมุ่งหมายของการชุกคได้ พระชุกคส่วนใหญหวังความเคารพสักการะจาก
คฤหัสถ์ เป็นสิ่งตรงข้ามกับจุดประสงค์ของการชุกค เพราะการชุกคเป็นทางทำให้จิตใจสงบ สันโศษ
นุกนอย ไม่คองการลาภยศสรรเสริญประการใด เมื่อพระองค์ทรงอธิบายความหมายของการชุกค
และผลที่ได้รับให้พระเหล่านั้นแล้ว จึงเป็นทางช่วยให้พระชุกคเหล่านั้นประพฤติปฏิบัติได้คองงไม่
เสื่อมเสียแก่พระศาสนา

การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของพระองค์ นอกจากจะให้ประโยชน์แก่การปกครอง
คณะสงฆ์อันเป็นประโยชน์ส่วนรวมแล้ว ยังให้ประโยชน์ส่วนบุคคลอีกด้วย กล่าวคือ ช่วยให้เป็นผู้คอง
คองการคองทาง ในคราวเสด็จตรวจการคณะสงฆ์มณฑลพิษณุโลก ครั้งหนึ่งเสด็จจบจรโดยทางบก
ทรงพบว่า เจ้าคณะหัวเมืองหลายรูปคองทางไม่แข็งแรง เป็นเพราะไม่คองงได้คองง เวลาจะไปไหน
ก็ไชยานพาหนะ เช่น เรือ ถ้าไม่มียานพาหนะก็ไม่ได้ไป พระองค์คร้สว่า

"อันกำลังกายเป็นสมบัติของมนุษย์ประการหนึ่ง เป็นผลอันทุกคนจะพึงหวังไม่เลือก
ชั้นสูงชั้นต่ำ ไม่เลือกว่า คฤหัสถ์ บรรพชิต คำอนุโมนาให้พรทายสัพพัตวอายุ วุฒโณ สุขี พล
ก็ยกเอากำลังข้ันว่าคองงอย่างหนึ่ง ๆ... สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญพระพุททธิ
สำเร็จประคิษฐานพระพุททธิศาสนาให้แพร่หลายสืบมา ก็เพราะทรงพระกำลัง พระกาย จึงสามารถ
เสด็จพระพุททธิค้ำเนินเทศนาโปรดเวไนยนิกร ในคามนิคมชนบทราชธานีนั้น ๆ และทรงคองงคอง
คองความลำบากในคองทาง ..."

1 กรมการศาสนา, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เลม 2,

2 แดงการณคณะสงฆ์ เลม 3 พ.ศ. 2458, หน้า 210.

ฉะนั้นการฝึกคนให้เป็นผู้แข็งแกร่งออกทนต่อการเดินทาง เป็นกิจอย่างหนึ่งของพระสงฆ์ตั้งแต่ครั้งพุทธกาลตลอดมาจนบัดนี้ แม้วาพระองค์จะทรงเป็นเจ้านายชั้นสูง แต่ได้ทรงอบรมธรรมของภิกษุ เคยฝึกพระองค์มานานแล้ว จึงทรงสามารถออกทนต่อการเดินทางไกล แม่ทรงเจริญพระชนมายุ พระกำลังทรุดโทรม ก็ยังไม่ทรงทิ้งธุระในการเสด็จบิณฑบาต เพื่อจะได้ทอดพระเนตรเห็นความเป็นไปของวัดและพระสงฆ์ในถิ่นนั้นโดยใกล้ชิด บรรดาเจ้าคณะที่มีถิ่นฐานอยู่ตามหัวเมืองควรถือจะเป็นผู้แข็งแกร่งกว่าพระองค์ กลับกลายเป็นผู้อ่อนแอ ทำให้พระองค์ต้องทรงมีพระคำวิสัศกขึ้น เพราะทรงเกรงว่าคนทั้งหลายจะเข้าใจว่า "ชั้นชู้วาจำพวกภิกษุแล้ว เป็นผู้อ่อนแอทั้งนั้น" ¹ ทำให้เสียเกียรติยศแห่งพระพุทธศาสนา ทรงเตือนเจ้าคณะทั้งหลายให้เข้มแข็งออกทนต่อการเดินทาง เจ้าคณะผู้ชราภาพไม่สามารถเดินทางไกล ก็ควรแนะนำภิกษุอื่นในความปกครองของคนให้เป็นผู้ออกทนต่อการเดินทาง เพื่อปฏิบัติหน้าที่โคจรบิณฑบาต จะช่วยให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง

การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์นับเป็นพระกรณียกิจที่สำคัญประการหนึ่งในการปกครองคณะสงฆ์ เพราะทำให้ได้รับประโยชน์อย่างใหญ่หลวงดังได้กล่าวแล้ว พระองค์ทรงได้รับยกย่องว่าทรงประพฤติพระองค์ใกล้ชิดกับพระสงฆ์ทั่วไป โดยมีได้ทรงคำนึงว่าทรงเป็นเจ้านายชั้นสูง ดังมีผู้เขียนเกี่ยวกับพระองค์ไว้ตอนหนึ่งว่า

"... สมเด็จพระองค์ผู้ ทรงคุ้มครองพระสงฆ์สามเณรเป็นอย่างดี ทรงให้หลักประกันอย่างมั่นคง พระสงฆ์ผู้มีโอกาสประพฤติพรหมจรรย์ได้อย่างเสรีต้องมี ความระแวงแต่อย่างใด ทรงประพฤติพระองค์ร่วมสุขร่วมทุกข์กับพระสงฆ์สามเณรอย่างแนบสนิท การเสด็จไปตรวจการคณะสงฆ์ ก็ทรงระหกระเหินทนลำบากพระวรกาย และทรงประพฤติพระองค์เหมือนพระภิกษุสามัญเสด็จดำเนินด้วยพระบาทเปล่าในพื้นดินที่ขรุขระทั้งกลางวันแดดก็ร้อน พื้นดินก็ร้อน ต้องทรมาณพระองค์เพียงไร เราทั้งหลายก็น่าจะมองเห็นได้..." ²

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 211.

² เกษม บุญศรี, "มหาสมณานุสรณ์กรมพระยาวชิรญาณวโรรส," เคลวินิวส์ (วันพุธที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2514), หน้า 17.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประมุขสงฆ์พระองค์แรก ที่เสด็จตรวจการคณะสงฆ์อย่างจริงจัง หรืออาจกล่าวได้ว่าทรงเป็นประมุขสงฆ์พระองค์เดียวเท่านั้น ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่ทรงตรวจตราการคณะสงฆ์อย่างใกล้ชิด การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของ พระองค์นั้นก็มิใช่จะกระทำโดยสะดวก ทั้งนี้เพราะการคมนาคมในสมัยนั้นยังมีความลำบากด้วย ประการทั้งปวง ผิดกับสมัยนี้ซึ่งมีแต่ความสะดวกสบาย จะเห็นได้ว่าพระองค์ก็เสด็จโดยพระบาท เปลาหลายครั้งในท้องถิ่นที่กันดาร พระองค์ทรงมีความวิริยะอุตสาหะและอดทนในการเดินทางอย่างยิ่ง ในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ครั้งแรกใน พ.ศ. 2455 นั้น ทรงมีพระชนมายุ 53 พรรษา และทรง พระประจวบเนื่อง ๆ แต่ก็มีไคร่ทรงท้อแท้พระทัย พระองค์เสด็จตรวจการคณะสงฆ์ติดต่อกันเป็นเวลา ถึง 6 ปี บางปีก็เสด็จถึง 2 ครั้ง แต่ละครั้งที่เสด็จไปนั้นกินเวลาหลายวันและหลายแห่ง แมว่า พระองค์จะทรงเป็นเจ้านายชั้นสูง แต่ที่ทรงเสียสละความสุขสบายส่วนพระองค์ มีไคร่ทรงเห็นแก่ความ เห็นแก่เหนื่อย เพราะทรงต้องการทราบความเป็นอยู่ที่แท้จริงของคณะสงฆ์ทั่วประเทศ เพื่อจะปรับปรุง แก้ไขให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ของพระองค์จึงเป็นตัวอย่างอันดีแก่ผู้ ปกครองคณะสงฆ์ทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นประมุขสงฆ์ของประเทศ หรือ เจ้าคณะต่าง ๆ ตลอดไปจนถึง เจ้าอาวาสของวัด เพราะคณะสงฆ์ของประเทศจะเจริญรุ่งเรืองได้ก็ต้องได้รับความร่วมมือจากทุกฝ่าย กล่าวคือ เจ้าอาวาสต้องหมั่นตรวจตราดูแลกิจการภายในวัดให้สม่ำเสมอ เจ้าคณะก็ควรออกตรวจตรา ดูแลเขตที่ตนปกครอง เมื่อทุกฝ่ายร่วมมือกันดีเช่นนั้นแล้ว เชื่อได้ว่าพระพุทธศาสนาของประเทศจะเจริญ รุ่งเรืองเป็นศาสนาประจำชาติสืบไป

การวินิจฉัยอธิกกรรม

อธิกกรรมหมายถึงกรณีพิพาทที่เกิดขึ้นในหมู่คณะสงฆ์หรือคฤหัสถ์ อาจเป็นคดีระหว่าง พระสงฆ์เองหรือพระสงฆ์กับฆราวาส เพราะการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะอาจมีข้อขัดแย้งกันจนเกิดเป็น คดีขึ้น คดีที่เกิดขึ้นเหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นเรื่องร้ายแรงหรือเรื่องเล็กน้อยก็ตาม จำเป็นต้องระงับเพื่อให้ มีความสงบสุขในหมู่คณะสงฆ์ เพราะกรณีต่าง ๆ ถือว่าเป็นเหตุสำคัญที่จะทำให้เกิดความแตกแยกในหมู่ คณะสงฆ์ เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรม ถ้าเป็นคดีระหว่างพระสงฆ์กับฆราวาสยิ่งถือเป็นเรื่อง สำคัญ เพราะตามปกติแล้วพระสงฆ์กับฆราวาสไม่ควรเกี่ยวข้องกันมากจนเกิดเป็นคดีขึ้น ฉะนั้น การวินิจฉัยอธิกกรรมหรือการพิพาทคดีทั่วไปจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะการตัดสินหรือชำระคดีต่าง ๆ

ถ้าทำด้วยความยุติธรรมก็จะช่วยให้ทั้งสองฝ่ายพอใจและเรื่องก็จะสงบเรียบร้อย แต่ถ้ามือคู้ในการ คัดลั่นคดี ยอมทำให้เกิดความบาดหมางใจกันมากขึ้น ในที่สุดก็จะเกิดเป็นเรื่องราวแรง ฉะนั้น การพิพากษาคดีต่าง ๆ ต้องพิจารณาให้ละเอียดถี่ถ้วน และต้องอาศัยความร่วมมือจากหลาย ฝ่ายจึงจะช่วยให้เกิดความสงบสุขในหมู่คณะสงฆ์

พระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา มีหลักที่ต้องเชื่อฟังอยู่ 3 ประการคือ พระวินัย กฎหมาย บ้านเมือง (หรือพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์) และจารีตประเพณี¹

1. พระวินัย หมายถึงพระบัญญัติของพระพุทธเจ้า หรือพระพุทธบัญญัติ พระสงฆ์ หน้าที่ปฏิบัติตามพระวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ เมื่อพระองค์ปรินิพพานก็มีใครทรงตั้งใครให้แทน พระองค์ แต่ทรงตั้งพระธรรมวินัย เป็นศาสดาแทน คณะสงฆ์ไม่มีหน้าที่ที่จะบัญญัติพระวินัยขึ้นอีก เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้พอเพียงแล้ว และไม่มีสิทธิ์จะยกเลิกข้อที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้²

2. กฎหมายบ้านเมือง เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว แม้จะมี พระธรรมวินัย เป็นศาสดาแทนพระองค์ แต่ไม่มีบุคคลที่จะเป็นที่รวมจิตใจเหมือนเมื่อทรงมีพระชนมชีพ อยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้พระสงฆ์จะปกครองกันอยู่เป็นสำนัก ๆ ไป กระจัดกระจายไม่รวมกันมั่นคง อีกประการหนึ่ง ถึงแม้ในวงพระสงฆ์เองไม่มีกำลังพอที่จะทำกิจบางอย่าง เช่น ถ้ามีพระภิกษุรูปหนึ่ง ประพฤติเสียหาย พระอุปัชฌาย์สั่งให้ลาสิกขาบท แต่พระภิกษุรูปนั้นไม่ปฏิบัติตามคำสั่ง พระอุปัชฌาย์ก็ ไม่อาจทำอะไรได้ เมื่อฝ่ายคณะสงฆ์เองไม่มีอำนาจจะจัดการได้ ทางฝ่ายบ้านเมืองอันมีพระเจ้าแผ่นดิน ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภกจึงทรงออกกฎหมายช่วยอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา และเพื่อความเรียบร้อยของ บ้านเมืองด้วย เพราะพระสงฆ์เป็นที่เคารพนับถือของประชาชน ถ้าทางคณะสงฆ์เกิดความไม่สงบ เรียบร้อยก็จะมีผลทำให้บ้านเมืองไม่สงบสุขด้วย

¹ พระศาสนโสภณ, "การปกครองคณะสงฆ์," สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับพิเศษ

4 ว่าด้วยบทบาทพุทธศาสนากับสังคมไทย สิงหาคม 2509 หน้า 19.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

อำนาจในการวินิจฉัยอธิกรณ์ หรือพิพากษาคดีสงฆ์นั้น เปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ 3 ฉบับ กล่าวคือ ก่อนที่จะมีพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) อำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นอยู่กับกระทรวงธรรมการ ซึ่งมีอำนาจทั้งในการแต่งตั้งสมณศักดิ์ การตั้งพระอุปัชฌาย์ การชำระอธิกรณ์ ต่อมาใน พ.ศ. 2445 ได้ตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ขึ้นเป็นครั้งแรก กำหนดให้มหาเถรสมาคมเป็นองค์กรสูงสุด ตามมาตรา 4 ระบุว่า มหาเถรสมาคมประกอบด้วยมหาเถระ 8 รูป ซึ่งต้องมีตำแหน่งเป็นสมเด็จเจ้าคณะใหญ่ 4 รูป และเจ้าคณะรองอีก 4 รูป บรรดากรณีทั้งปวงซึ่งเกิดขึ้นในคณะสงฆ์เกินอำนาจที่เจ้าคณะรองลงไปจะสั่งการบังคับได้แล้ว ต้องเสนอที่ประชุมมหาเถรสมาคมบังคับวินิจฉัยมติของมหาเถรสมาคมซึ่งต้องมีองค์ประชุมตั้งแต่ 5 รูปขึ้นไปถือเป็นเด็ดขาด คู่กรณีจะยื่นอุทธรณ์ฎีกาต่อไปอีกไม่ได้ เมื่อมหาเถรสมาคมลงมติวินิจฉัยเรื่องใด ๆ แล้วยอมบังคับได้ทันที เว้นแต่บางกรณีซึ่งมหาเถรสมาคมเห็นควรให้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาให้พระบรมราชโองการบังคับ แต่โดยทั่วไปก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บังคับตามมติของมหาเถรสมาคมเสมอ

โดยที่มหาเถรสมาคมเป็นองค์กรสูงสุด มีอำนาจทั้งทางบริหาร (ปกครอง) ตุลาการ (วินิจฉัยอธิกรณ์) และนิติบัญญัติ ภารกิจของมหาเถรสมาคมจึงมีมากเพื่อที่จะมีให้งานคั่งค้างที่ประชุมมหาเถรสมาคมจึงต้องมีประธานและรองประธานเป็นผู้ดำเนินงานอันเป็นปกติธุระ มิใช่เป็นปัญหาเกี่ยวกับหลักปกครองคณะสงฆ์ ส่วนงานสำคัญเช่น การวินิจฉัยอธิกรณ์ การเลือกตั้งเจ้าคณะมณฑลต่าง ๆ การบัญญัติข้อบังคับพระสงฆ์ ย่อมเป็นหน้าที่ของที่ประชุมมหาเถรสมาคมโดยเฉพาะ

ต่อมาใน พ.ศ. 2484 ได้ตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ ฉะนั้นพระราชบัญญัติฉบับ ร.ศ. 121 จึงต้องเลิกใช้ ตามพระราชบัญญัติฉบับใหม่จัดรูปการปกครองคณะสงฆ์เป็นแบบการเมืองสมัยมีรัฐธรรมนูญ ก็มีสังฆสภา ทำหน้าที่ออกสังฆานัติ (เทียบกับรัฐสภามีหน้าที่ออกกฎหมาย) มีคณะสังฆมนตรี ทำหน้าที่บริหาร (เทียบกับคณะรัฐมนตรี) และมีคณะวินัยธร ทำหน้าที่วินิจฉัยอธิกรณ์ (เทียบกับศาลมีหน้าที่พิพากษาคดี) ตามมาตรา 9 แห่งพระราชบัญญัตินี้กล่าวว่า "สมเด็จเจ้าพระสังฆราชทรงวินิจฉัยอธิกรณ์ทางคณะวินัยธร"

พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ฉบับ พ.ศ. 2484 ได้เลิกใช้เมื่อมีการตราพระราชบัญญัติฉบับ พ.ศ. 2505 ขึ้นใช้ โดยกลับไปมีมหาเถรสมาคมตามเค้าพระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 อีก

มหาเถรสมาคมตามกฎหมายใหม่มีอำนาจหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นไปโดยเรียบร้อย ฉะนั้น
อำนาจในการวินิจฉัยอธิกรณ์จึงกลับไปอยู่กับมหาเถรสมาคม ซึ่งมีสมเด็จพระสังฆราชทรงเป็น
ประธานกรรมาการ

ดังที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่า ผู้มีอำนาจในการวินิจฉัยอธิกรณ์ได้เปลี่ยนแปลงมาโดย
ลำดับตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ กล่าวคือ กอนตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ อำนาจ
ในการวินิจฉัยอธิกรณ์ตกอยู่กับกระทรวงธรรมการ เมื่อมีการตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์
ฉบับแรก ร.ศ. 121 อำนาจตกอยู่กับมหาเถรสมาคม ตามพระราชบัญญัติฉบับ พ.ศ. 2484 อำนาจ
นี้ตกอยู่กับคณะวินัยธร และตามพระราชบัญญัติฉบับ พ.ศ. 2505 อำนาจตกอยู่กับมหาเถรสมาคมอีก
ครั้งหนึ่งดังกล่าวดังกล่าวแล้ว

3. จารีตประเพณี พระสงฆ์นอกจากจะปฏิบัติตามพระวินัยและกฎหมายบ้านเมืองแล้ว
ยังต้องปฏิบัติตนอยู่ในจารีตประเพณีอันดีงามอีกด้วย เช่นธรรมเนียมในการครองจีวร การออกเสียด
สวดกรรมวาจา การรับฝากฐิน เป็นต้น ซึ่งถือเป็นกฎอย่างหนึ่งซึ่งพระสงฆ์จะละเมิดมิได้ แม้จารีต
ประเพณีเหล่านั้นไม่มีอำนาจตั้งเป็นกฎหมายบังคับได้โดยตรง แต่ก็มีอิทธิพลพอที่จะทำให้พระสงฆ์ละเมิด
ได้รับความเสื่อมเสียจากความนิยมของพุทธบริษัท

ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระสงฆ์แม้จะมีพระวินัยเป็นกฎหมายสำหรับตัวอยู่ส่วนหนึ่งแล้ว
ก็ยังต้องอยู่ใต้อำนาจแห่งกฎหมายฝ่ายอาณาจักรอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งตราไว้เฉพาะหรือเพื่อคนทั่วไป และยัง
ต้องอยู่ภายใต้ขอบเขตจารีตประเพณีของคณะสงฆ์ของบ้านเมืองอันไม่ขัดต่อกฎหมาย 2 อย่างดังกล่าว
แล้ว พระสงฆ์จึงมีกฎหมายต้องเชื่อฟังอยู่ 3 ประการ คือพระวินัย กฎหมายแผ่นดิน และจารีตประเพณี

ถึงแม้จะมีกฎหมายและจารีตนิยมซึ่งใช้บังคับพระสงฆ์ถึง 3 ประการดังกล่าวมาแล้วก็ตาม
แต่ก็ยังมิได้มีพระสงฆ์บางรูปประพฤติขัดต่อกฎหมาย ละเมิดจารีตประเพณีต่าง ๆ ทำให้เกิดความเสื่อมเสีย
ต่อวงการพระพุทธศาสนา ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องมีการพิจารณาลงโทษตามความผิดนั้น ๆ เช่นเดียวกับ
ทางฝ่ายบ้านเมืองที่มีศาลทำหน้าที่ตัดสินลงโทษผู้ฝ่าฝืนกฎหมายตามกรณีต่าง ๆ สำหรับทางฝ่ายคณะสงฆ์
การตัดสินคดีเรียกว่า การวินิจฉัยอธิกรณ์ ซึ่งในระยะเวลาอันสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม-
พระยาวชิรญาณวโรรส ยังไม่มีการวินิจฉัยอธิกรณ์ที่ถูกต้องและยุติธรรม ทั้งนี้เนื่องจากการใช้อำนาจ

หรือความเมื่อคิดต่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ครั้นเมื่อมีการตราพระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 ขึ้นแล้ว จึงได้กำหนด
 ฎหมายหน้าที่วินิจฉัยอธิกรณ์ คือ มหาเถรสมาคม โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 ทรงเป็นประธาน

ในระยะเวลาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธาน
 มหาเถรสมาคม ทรงปฏิบัติหน้าที่สำคัญคือ การวินิจฉัยอธิกรณ์ หรือการพิพากษากรณีพิพาทในหมู่คณะสงฆ์
 หรือพิจารณาตัดสินคดีของพระสงฆ์ คดีต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงชำระนั้น มิได้ทรงตัดสินเองพระองค์เดียว
 แต่จะทรงนำคดีนั้น ๆ เข้าในที่ประชุมมหาเถรสมาคม ตรัสปรึกษากับพระเถระทั้งหลาย เมื่อพระเถระ
 ทุกรูปมีความเห็นพ้องต้องกันแล้ว พระองค์ทรงถ้อยของที่ประชุมเป็นสำคัญ แมว่าทรงมีพระอำนาจ
 เต็มที่ในการปกครองคณะสงฆ์ แต่ก็มีได้ทรงใช้พระอำนาจอันบริบูรณ์ของพระองค์นำมาวินิจฉัยอธิกรณ์
 ต่าง ๆ เพียงพระองค์เดียว ทรงฟังความเห็นของทุกฝ่าย ก่อนที่จะทรงวินิจฉัยหรือตัดสินอธิกรณ์ใด
 ลงไป ทรงพิจารณาสอบสวนเนือความต่าง ๆ อย่างละเอียดถี่ถ้วน เมื่อทรงแน่พระทัยแล้วจึงจะทรง
 ตัดสินเด็ดขาด พระองค์มิได้ทรงมีความลำเอียงหรืออคติใด ๆ ในการตัดสิน ทรงถือความยุติธรรม
 เป็นหลักในการชำระอธิกรณ์ มิได้ทรงฟังความข้างเดียว การลงโทษนั้นก็ทรงให้ลงโทษตามลำดับความ
 สำคัญของแต่ละอธิกรณ์ มิได้ทรงเลือกที่รักมักที่ชัง ทรงวางพระองค์เป็นกลางในทุกอธิกรณ์ที่ทรงชำระ
 ฉะนั้นคำวินิจฉัยของพระองค์ทุกครั้งจึงเป็นคำวินิจฉัยที่เชื่อถือได้ ไม่มีอะไรเคลือบแฝงอยู่ เป็นคำวินิจฉัย
 ที่ทำให้คุณธรรมพอใจ เพราะทรงให้ความเป็นธรรมแก่คุณธรรม ส่วนพระภิกษุรูปใดที่ทำความผิดเสียหายมาก
 ก็ทรงลงโทษไปตามความรุนแรงของความผิดนั้น เพราะทรงถือว่าถ้าปล่อยปละละเลยหรือลงโทษไม่คุ้ม
 กับความผิดจะทำให้ไม่เข็ดหลาบ ยังคงประพฤติดีกต่อไป และมีให้เป็นตัวอย่างแก่พระสงฆ์ทั้งหลาย
 พระมหาสมณวินิจัยหรือคำวินิจฉัยอธิกรณ์แต่ละครั้งของพระองค์ก็ยกยาว เพราะทรงพิจารณา
 ไตรตรองอย่างละเอียดถี่ถ้วน ทรงใช้ความยุติธรรมเป็นหลักสำคัญในการวินิจฉัย พระมหาสมณวินิจัย
 อธิกรณ์นั้นมีไว้เพื่อจะระงับอธิกรณ์อย่างเฉียบ แต่เพื่อให้ความรู้เป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์และฆราวาส
 เพื่อนำไปใช้ในชีวิตรประจำวันอีกด้วย กล่าวคือ พระสงฆ์อาจอาศัยพระมหาสมณวินิจัยเป็นเครื่องยึด
 เหนี่ยวไม่ให้ประพฤติดีก เพราะเกรงกลัวต่อการถูกลงโทษ ฝ่ายฆราวาสก็สามารถใช้เป็นหลักในการ
 พิจารณาตัดสินเรื่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นประจำ ทั้งนี้เพราะในพระมหาสมณวินิจัยนั้นได้ทรงอธิบาย
 สาเหตุของการทำความผิดต่าง ๆ ไว้โดยละเอียด และผลของการกระทำนั้นจะออกมาในรูปใดทรง
 วิพากษ์วิจารณ์ไว้ นับเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นอีกด้วย

ดังได้กล่าวแล้วว่า ในระยะก่อนที่จะมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 อำนาจหน้าที่ในการวินิจฉัยอธิกรณ์เป็นของกระทรวงธรรมการ ฉะนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงมิได้ทรงมีพระอำนาจเต็มที่ในการวินิจฉัยอธิกรณ์ อย่างไรก็ตาม กระทรวงธรรมการต้องฟังความเห็นของคณะสงฆ์ก่อนที่จะสั่งการอะไร เช่นอธิกรณ์ระหว่างพระครูอินทรมุนี วัดสนามไชย กับหมื่นศรีสังฆกิจธรรมการ (ฉัตร) ถูกฟ้องว่าเก็บเงินราษฎรคนละ 6 บาท 16 อัฐ และออกคำใบเสารูปกลมให้ราษฎร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพิจารณาอธิกรณ์ว่าจะต้องบังคับให้ทั้งสองคืนเงินให้ราษฎร การลงโทษนั้น ฝ่ายอาญาแผ่นดินต้องถูกจำคุก ฝ่ายพยานผู้ให้เป็นพยาน แต่มีได้ทรงมีพระอำนาจในการตัดสิน ต้องเป็นหน้าที่ของกระทรวงธรรมการที่จะบังคับได้ ฉะนั้น คดีใดก็ตามที่เกิดขึ้นต้องเสนอไปยังกระทรวงธรรมการก่อน เมื่อได้รับคำสั่งอย่างไร ทางคณะสงฆ์จึงจะปฏิบัติตามได้ แสดงให้เห็นว่าทางคณะสงฆ์ไม่มีอำนาจแม้แต่การปกครองคณะสงฆ์เอง อำนาจตกอยู่กับคดีสุดท้าย ฉะนั้นการจะดำเนินการอย่างไรจึงทำได้ไม่สะดวก ทำให้เสียเวลา ทางฝ่ายคดีสุดท้ายไม่มีทางจะเข้าใจลึกซึ้งถึงความผิดและการลงโทษพระสงฆ์คดีเท่าคณะสงฆ์ เมื่อกระทรวงธรรมการตัดสินอะไรลงไป อาจไม่เป็นที่พอใจของทางคณะสงฆ์ได้ แต่ต้องปฏิบัติตาม ดังนั้นเมื่อมีพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 อำนาจทุกอย่างจึงตกอยู่กับคณะสงฆ์ ทำให้คณะสงฆ์ปกครองกันเองได้สะดวกยิ่งขึ้น

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระอำนาจเต็มที่ในการปกครองคณะสงฆ์ ทรงวินิจฉัยอธิกรณ์ไว้หลายเรื่อง ดังจะยกตัวอย่างเฉพาะเรื่องที่ได้เห็นว่าสำคัญ เรื่องแรกคือ ทรงมีพระมหาสมณวินิจฉัยในเรื่องพระภิกษุลักเล่นการพนัน ก่อนที่จะทรงวินิจฉัยเรื่องนี้ ทรงกล่าวถึงโทษของการเล่นการพนันในฝ่ายอาณาจักรว่า ถ้าเล่นการพนันชนิดที่รัฐบาลห้ามเด็ดขาด จะมีผิดฐานละเมิดพระราชบัญญัติ เพราะรัฐบาลมิได้เก็บค่าอากรการพนันชนิดนั้น จึงห้ามเด็ดขาด แต่การราษฎรเล่นการพนันชนิดที่รัฐบาลเปิดให้เล่นกันแต่ต้องขออนุญาตก่อน แต่ราษฎรผู้นั้นมิได้ขออนุญาต ก็จะมีผิดฐานละเมิดพระราชบัญญัติ เพราะไม่ขออนุญาต ถ้าหากว่ามีพระสงฆ์ขออนุญาตเล่นการพนัน

¹ คำหนักจันทร์, วัดบวรนิเวศวิหาร, "ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถึงพระครูสิงหนุรอาจารย์ เจ้าคณะเมืองสิงห์บุรี" ที่ 39/325. 22 ตุลาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444)

ทรงกล่าววาทะสงฆ์คงไม่ได้รับอนุญาตให้เล่นการพนันเป็นแน่แท้ กลับจะต้องถูกห้ามเสียอีก แต่ตามีพระสงฆ์เล่นการพนันจะมีพื้นฐานละเมิดพระราชบัญญัติ แม้จะยอมเสียค่าอากรแต่ก็มีโอกาสเล่นเหมือนราษฎร ในระยะเวลานั้นมีพระสงฆ์ลักลอบเล่นการพนันเป็นจำนวนมาก ทรงวินิจฉัยพระสงฆ์ในนครเชียงใหม่เล่นการพนัน เติมพระผู้ใหญ่ในนครเชียงใหม่ได้กำจัดพระสงฆ์เหล่านั้นด้วยการบังคับให้สึกเป็นปราชิก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเห็นชอบด้วย แต่ทรงเห็นว่าปราชิกควายนั้นแรงเกินไป เพราะผู้ถูกตัดสินว่าเป็นปราชิกจะอุปสมบทอีกไม่ได้ ส่วนผู้ถูกตัดสินว่าไม่เป็นปราชิกนั้น สึกแล้วถ้ากลับตัวเป็นคนก็อุปสมบทอีกได้ แสดงว่าทรงตัดสินด้วยความอะลุ้มอลวย ทรงให้โอกาสพระสงฆ์กลับตัวได้ มิได้วางมาตรการรุนแรงเกินไป

พระองค์ทรงตระหนักดีว่า การเล่นการพนันนั้นเป็นความประพฤติกิเลสทรามอย่างยิ่ง ไม่สมควรแก่สมณเพศ จึงทรงคิดกำจัดพระสงฆ์ประพฤติกิเลสเช่นนั้น แต่การจะลงโทษนั้น แม้ทรงมีพระอำนาจสมบูรณ์มิได้ทรงใช้โดยไร้เหตุผล เช่นในเรื่องนี้ ทรงแปลความหมายของคำว่า ปัพพชาตินัยกรรม (การขบไล่ออกจากหมู่) เป็นอีกนัยหนึ่ง คือปัพพชาตินัยกรรมจากพระธรรมวินัย หมายความว่า แม่จะขบไล้พระสงฆ์ประพฤติกิเลสด้วยการให้สึกแล้วยังเปิดโอกาสให้กลับตัวเป็นคนก็ จะอุปสมบทอีกก็ได้ โขไม่ถึงเป็นปราชิก นับเป็นการแปลความหมายที่ชวยด้วยเหตุผลที่สุด ในเวลาต่อไปหากมีอภิกถซึ่งทางพุทธวินัยปรับโทษเป็นปัพพชาตินัยกรรมแล้ว อาจนำหลักปัพพชาตินัยกรรมที่ทรงแปลไว้มาใช้เทียบเคียงบังคับคดีได้ เป็นการเพิ่มพูนอำนาจแก่คณะสงฆ์อีกทางหนึ่ง ซึ่งนับว่าเป็นประโยชน์ เพราะข้อบังคับที่เป็นบทกฏพุทธวินัยนั้นขยายตัวได้ยาก คณะสงฆ์จึงควรเลือกหาทางขยายเองโดยไม่ผิดหลัก

พระมหาสมณวินิจัย เรื่องต่อไปคือ อภิกถในระหว่างพระโหม วัดคอน ผู้เป็นโจทก์ และพระอธิการจัน ผู้เป็นจำเลย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงตรวจสำนวนอภิกถนั้นได้ความว่า พระอธิการจันกล่าวโทษพระโหมว่า เล่นก่กปลาและเล่นไพ่ จึงสั่งให้ขบไล้พระโหมออกไปเสียจากวัดคอนในเวลาจวนเข้าพรรษา พระโหมจึงยื่นเรื่องราวต่อพระเทพสุธี เจ้าคณะแขวงบางรักปฏิเสธรอหาก่กปลาและเล่นไพ่ แต่พระเทพสุธีสอบสวนได้ความว่าเป็นจริงจึงสั่งให้สึกพระโหมเสีย พระโหมจึงฎีกาวางโทษรุนแรงเกินไป

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนำเรื่องนี้เข้าประชุมในมหาเถรสมาคม ได้ทรงสืบสวนข้อเท็จจริงจากพยานหลายคน จนเป็นที่แน่พระทัยว่า พระโหมทำผิดจริง

ทรงกล่าวว่า การกักปลาไม่เป็นการพินอย่างเดียว แต่เป็นการทรมานสัตว์ ไม่สมควรที่พระภิกษุจะทำ ทรงเห็นชอบกับคำคัดค้านของพระเทพสุธีให้พระโฆมนเลิกเสีย ทรงบันทึกไว้ว่า

"...การสักพระมีโทษไม่ถึงปราศิกก็ทำได้ มีเป็นประเพณีมานานแล้ว ภิกษุใดเป็นอสังฆิ
 อยุ่ไปจักเป็นมลทินพระศาสนาให้เสียได้ทั้งนั้น เหมือนโรคเกิดในร่างกาย ไม่วามากหรือน้อยทั้ง
 ใจบวมบวมกาย เป็นของควรระวังรักษาทั้งนั้น..."¹

อีกเรื่องหนึ่งคือ พระมหาสมณวินิจัยฎีกาของพระเอี่ยม จำเลยวัดนาคปรก (แขวง
 ภาษีเจริญ) เรื่องเป็นหนี้เงินของอำแดงใจ โจทก์ และเทียวกกลางคืนที่บ้านโจทก์ เจ้าคณะพิจารณา
 เห็นว่าพระเอี่ยมเป็นหนี้จริง ไม่ได้พิจารณาคดีเรื่องนี้โดยฐานทวงหนี้สิน แต่พิจารณาในทางที่จำเส
 ปฏิเสธหนี้รายนี้ อันเป็นความผิดทางวินัย และเรื่องถูกทวงหาเทียวกกลางคืนนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงฟังความจากพยานหลายฝ่าย ทรงกล่าวว่า การที่พระเจ้าไปในบ้าน
 ในยามค่ำคืน ชื่อว่าคลุกคลีกับคฤหัสถ์ในทางไม่สมควร เป็นสิ่งที่สมณะไม่ควรทำ เมื่อภิกษุประพฤติเช่นนั้น
 จึงสมควรถูกปัพพาชนียกรรม คือขับไล่ออกจากวัดเสีย²

เท่าที่ยกตัวอย่างมานี้จะเห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 ทรงวินิจัยคดีแต่ละเรื่องด้วยความเป็นธรรม ทรงไต่สวนข้อเท็จจริงจากพยานหลายฝ่าย จนเป็นที่
 แน่พระทัยแล้วจึงจะวินิจัยเด็ดขาด นอกจากนั้นยังทรงอธิบายความผิดของอภิกษุแต่ละเรื่องว่า
 ร้ายแรงเพียงใด พระสงฆ์ไม่ควรประพฤติ พระสงฆ์ที่ถูกลงโทษแต่ละรูปก็สมควรที่จะได้รับโทษตาม
 ความผิดที่ตนทำ พระสงฆ์เหล่านั้นไม่สมควรจะอยู่ในสมณเพศต่อไป เพราะจะไม่ช่วยทำคุณประโยชน์
 ให้แก่พระพุทธศาสนา มีแต่จะนำความเสื่อมเสียมาให้ ความผิดของพระสงฆ์บางรูปมีโทษเพียงสัก
 ไม่ถึงปราศิก แสดงว่าทรงให้โอกาสพระสงฆ์รูปนั้นกลับตัวเป็นผู้ประพฤติดีมีศีลธรรม สามารถอุปสมบท
 ได้อีก และอาจเป็นประโยชน์แก่คณะสงฆ์ต่อไป ส่วนพระสงฆ์บางรูปประพฤติเสียหายร้ายแรง ทรงแน
 พระทัยแล้วว่าพระสงฆ์พวกนี้ไม่มีวันจะทำความเจริญให้พระพุทธศาสนา จึงทรงคัดค้านให้ถึงปราศิก
 ไม่มีโอกาสอุปสมบทได้อีก

¹ แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 3, พ.ศ. 2458 หน้า 396.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระอำนาจเต็มที่ในการปกครองคณะสงฆ์กลางแล้ว ใน พ.ศ. 2456 ทรงมีพระมหาสมณานุญาตประเภทอธิกรณชั้นฎีกาขึ้นกล่าวคือ ในเวลานั้น อธิกรณในพระสงฆ์ยังไม่มีกำหนดเหมือนคดีในฝ่ายอาณาจักรว่า คดีเช่นไรควรฎีกาได้ และคดีเช่นไรไม่ควรให้ฎีกา แล้วแต่ว่าใครยังมีความชวนชวายในอธิกรณร้องขึ้นมาจนถึงชั้นฎีกา ผู้ร้องไม่ท้อเสียคารมเหน็ดเหนื่อย ใดๆ ทางฝ่ายคณะสงฆ์พิจารณาอธิกรณก็ไม่ได้รับผลประโยชน์ นอกจากต้องการให้พระสงฆ์อยู่เย็นเป็นสุข ระเบียบทุกข้อของผู้ไม่มีผิด และลงโทษผู้ประพฤติกมิชอบ เพื่ออธิกรณเกิดขึ้นบ่อย ๆ เจ้าคณะยอมได้รับความลำบากมาก เพราะต้องออกคำกระตาศเขียนคำพยาน คำตัดสินเอง หากผู้ใดเขียน ในอธิกรณที่ร้องขึ้นมาถึงชั้นฎีกานั้นมักเป็นเรื่องที่จะตัดสินตามคำตัดสินชั้นล่างแทบทั้งสิ้น และเรื่องที่ร้องนั้นบางเรื่องไม่สำคัญที่จะทรงวินิจฉัยในมหาเถรสมาคมทุกเรื่องไป ทำให้ต้องเรียกประชุมบ่อยครั้ง หรือเก็บไว้หลายเรื่องจึงจะประชุมครั้งหนึ่ง ทำให้เสียเวลา พระองค์จึงทรงมีพระดำริ เห็นควรที่จะจัดประเภทอธิกรณที่ควรให้ฎีกาได้หรือไม่ได้ และฎีกาเช่นไรควรได้รับทรงวินิจฉัยในมหาเถรสมาคม หรือทรงวินิจฉัยเฉพาะพระองค์ หรือโปรดให้ทางคณะสงฆ์วินิจฉัย จึงทรงกำหนดตั้งพระมหาสมณาคติไว้ ดังนี้¹

1. อธิกรณที่ให้ฎีกาได้ และทรงวินิจฉัยในมหาเถรสมาคม มีเรื่องที่จะเป็นตัวอย่างสำหรับใช้เป็นแบบสืบไป เรื่องที่ถูกหาถึงปราชิก เรื่องมีโทษให้สึกโดยฐานอื่นนอกจากปราชิกของผู้พรรษาพัน 20 ไปแล้ว เรื่องปรารภความตางแห่งนิกาย เป็นต้น
2. อธิกรณให้ฎีกาได้ แต่ทรงวินิจฉัยตามลำพังพระองค์เองหรือโปรดให้พระเถระรูปใดรูปหนึ่งในมหาเถรสมาคมเป็นประธานแห่งคณะสงฆ์วินิจฉัย เช่น โทษให้สึกโดยฐานอื่นจากปราชิกของผู้พรรษาพัน 10 เรื่องจับไล่ไม่กำหนดเขตของผู้พรรษาพัน 10 เรื่องที่เป็นการไต่ถามเสียแก่บุคคลหมู่มากไม่เฉพาะบุคคลเดียว เรื่องห้ามสังวาสทั่วไป เป็นต้น
3. เรื่องกึ่งกลางในข้อ 1 และข้อ 2 ถ้าเรื่องใดทรงเห็นแย้งกับคำตัดสินชั้นล่าง จะโปรดให้การคณะสงฆ์พิจารณาและวินิจฉัย ถ้าทรงเห็นร่วมกับคำตัดสินชั้นล่าง จะประทานวินิจฉัยตามลำพัง ดังนั้นอธิกรณเรื่องหนึ่งยอมได้รับการพิจารณาไม่น้อยกว่า 2 มติ

¹ แดงการคณะสงฆ์ เล่ม 1 พ.ศ. 2456, หน้า 109 - 12.

การกำหนดประเภทอิกรณที่ควรฎีกาได้ดังกล่าวแล้วนั้น ทำให้ทางคณะสงฆ์ไม่เสียเวลาไปโดยเปล่าประโยชน์ เฉพาะอิกรณที่อนุญาตให้ฎีกาได้นั้นต้องเป็นเรื่องสำคัญ สมควรที่จะพิจารณาวินิจฉัยอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้ความเป็นธรรมแก่ผู้ร้องฎีกา ถ้าเป็นเรื่องเล็กน้อยไม่สำคัญนำมาวินิจฉัยในมหาเถรสมาคมอีกครั้งหนึ่งทำให้เสียเวลา เพราะคำตัดสินวินิจฉัยของเรื่องเหล่านั้นมักจะตรงกับคำตัดสินชั้นล่างแล้ว ไม่มีประโยชน์ที่จะนำมาพิจารณาใหม่ ฉะนั้นการกำหนดประเภทอิกรณที่ควรฎีกาได้ จึงนับเป็นประโยชน์ต่อการปกครองคณะสงฆ์อย่างยิ่ง

ต่อมาใน พ.ศ. 2459 ทรงมีพระดำรัสเกี่ยวกับกฎวิธีไต่สวนความผิดของคณะลูกวัด ทั้งนี้เพราะได้ทรงพบคดีหลายเรื่องที่เจ้าคณะเจ้าอาวาสหาไม่ถูกต้องแห่งการปกครองคณะสงฆ์ บางเรื่องเจ้าคณะรับฟ้องเรื่องของผู้ไม่ควรเป็นโจทก์ บางครั้งรับฟ้องโจทก์ที่เป็นบัตรสนเท่ห์ บางเรื่องเจ้าคณะเจ้าอาวาสว่าลูกคณะลูกวัดทำผิดแต่ไม่มีโจทก์ฟ้องจึงนิ่งเฉยเสียไม่ไต่สวน ที่เป็นเช่นนี้เพราะเข้าใจว่าคดีจะต้องมีโจทก์จึงจะไต่สวนได้ อันเป็นความเข้าใจผิด สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงประทานคำอธิบายไว้ดังนี้¹ แต่เดิมมาการปกครองคณะสงฆ์เป็นแบบอาจารย์ปกครองศิษย์ ถ้าศิษย์ในปกครองของอาจารย์ทำผิด วิธีที่อาจารย์จะไต่สวนลงโทษศิษย์มี 3 ทาง คือ มีผู้ฟ้อง มีผู้บอก และได้พบเอง ถ้าได้ความจริงยอมลงโทษ ถ้าเป็นความเท็จต้องใคร่ครวญพิจารณา ถูกลอน ถ้าเป็นการแก่งแย่งยอมลงโทษผู้ฟ้อง ดังนั้นการที่เจ้าคณะเจ้าอาวาสจะไต่สวนความผิดและลงโทษลูกคณะลูกวัดก็มี 3 วิธีเช่นกัน คือ มีผู้ฟ้อง มีผู้บอก และได้พบเอง ถ้ามีภิกษุในวัดเดียวกัน รวมกันฟ้องภิกษุอีกรูปหนึ่งว่าละเมิดพระพุทธานุญาต ควรถือเป็นโจทก์พิจารณาได้ ถ้าคดีอื่นผู้เป็นเจ้าทุกข์ฟ้องก็ถือเป็นโจทก์ได้ พิจารณาได้ ถ้าภิกษุสามเณรทำผิดทอหน้าเจ้าอาวาส เจ้าอาวาสอาจลงโทษเอง ไม่ต้องรอให้มีโจทก์ฟ้อง แต่เจ้าอาวาสควรระมัดระวังเป็นพิเศษ เมื่อเกิดเป็นคดีฟ้องร้องต่อเจ้าคณะขึ้น นอกจากนั้นถ้าลูกวัดไม่เชื่อในความเป็นธรรมของเจ้าอาวาสก็ควรไปอยู่วัดอื่น หรือลูกคณะไม่เชื่อความเป็นธรรมของเจ้าคณะก็ควรไปอยู่ต่างคณะกันเสีย

พระดำรัสดังกล่าวของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสนับเป็นประโยชน์ต่อการปกครองคณะสงฆ์อย่างยิ่ง เพราะเป็นการให้อำนาจแก่เจ้าอาวาสและเจ้าคณะ

¹ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 6 พ.ศ. 2459, หน้า 153 - 7.

ในการตัดสินพิจารณาความผิดโดยวิธีของผู้อยู่ปกครอง ถ้าเจ้าคณะเจ้าอาวาสไม่มีอำนาจลงโทษลูกคณะลูกวัดของตนแล้ว ก็จะทำให้ลูกคณะลูกวัดไม่เคารพเกรงกลัวและประพฤติผิดบ่อย ๆ อันจะทำความเสื่อมเสียให้แก่วงการพระพุทธศาสนา การจะพิจารณาไปส่วนความแค้นคดีนั้น ไม่จำเป็นต้องมีใจทักท้วงกรณีไป ถ้าเจ้าคณะเจ้าอาวาสพบเห็นข้อพิพาทหรือการประพฤติผิดของลูกคณะลูกวัด ก็สามารถเรียกมาสอบสวนลงโทษเองได้ หรือแม้แต่มีผู้มาบอกเล่าให้ฟัง ถ้าสอบสวนเป็นจริงตามคำที่บอก ก็ลงโทษได้ นับเป็นการเพิ่มอำนาจให้แก่เจ้าคณะเจ้าอาวาส ผู้อยู่ปกครองจะได้เชื่อฟัง เคารพยำเกรงและไม่กลาประพฤตินิด แต่ที่สำคัญคือ เจ้าคณะเจ้าอาวาสต้องวางตนที่มีความเมตตา ไม่แสดงอำนาจจนเป็นที่เกลียดชังของลูกคณะลูกวัด ทั้ง 2 ฝ่ายควรเคารพสิทธิของกันและกัน จึงจะทำให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นแบบอาจารย์ปกครองศิษย์สงบราบรื่นได้

ต่อมาใน พ.ศ. 2462 ทรงมีพระมหาสมณานัติกำหนดลักษณะฟ้องอธิกรณที่ควรรับหรือไม่ ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าในระยะนั้นมีภิกษุเป็นพาลมักเข้าใจว่า ถ้าฟ้องอะไรแล้วเจ้าคณะจะชำระให้ทั้งสิ้น เมื่อมีเรื่องขัดใจกับภิกษุอื่น ก็จะเก็บเอาเรื่องต่าง ๆ เล็กน้อยในคดีตั้งเป็นความผิดมาประมวลฟ้องในคราวเดียวกันทั้งที่เป็นจริงบ้างไม่จริงบ้าง สุดแต่จะหาความได้มากน้อยเพียงใด ฝ่ายเจ้าคณะเมื่อมีผู้ฟ้องก็จะชำระให้ การฟ้องอธิกรณเช่นนี้ทำความลำบากแก่จำเลย ผู้ให้การและพยานผู้เบิกความ และเจ้าคณะผู้วินิจฉัย ผู้ถูกฟ้องอาจไม่ผิดจริงตามที่ถูกกล่าวหาโดยภิกษุเป็นพาล และอาจถูกตัดสินลงโทษด้วยความไม่ยุติธรรม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงตั้งพระมหาสมณานัติไว้ดังต่อไปนี้ คือ เมื่อมีภิกษุยื่นฟ้องอธิกรณกล่าวหาภิกษุอีกรูปหนึ่ง ให้เจ้าคณะพิจารณาคำฟ้องนั้นก่อน ถ้าต้องควยลักษณะจึงรับไว้พิจารณา ถ้าไม่ต้องควยลักษณะไม่ให้รับไว้พิจารณา คำฟ้องที่ต้องควยลักษณะ เช่น ฟ้องเฉพาะเรื่องหนึ่งเรื่องใดไม่รวมเรื่องเก่า ๆ ในคดี ผู้ฟ้องมุ่งความบริสุทธิ์แห่งคณะสงฆ์หรือมุ่งความร้องทุกข์ส่วนตัว ส่วนฟ้องอันไม่ควยลักษณะ เช่น ผู้ฟ้องเก็บเอาเรื่องต่าง ๆ มาประมวลฟ้องเพื่อบูรณาการเป็นอริกับตน เป็นต้น การพิจารณาคำฟ้องร้องจึงเป็นเรื่องสำคัญ เจ้าคณะต้องพิจารณาให้ละเอียดถี่ถ้วน

การวินิจฉัยอธิกรณถือเป็นเรื่องสำคัญมากในการปกครองคณะสงฆ์ เช่นเดียวกับทางฝ่ายพระราชอาณาจักรที่ศาลทำหน้าที่พิจารณาพิพากษาคดีต่าง ๆ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-

วชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประมุขสงฆ์พระองค์แรกที่ทรงริเริ่มให้มีการวินิจฉัยอธิกรณแบบชั้นคน ชั้นอุทธรณ์ และชั้นฎีกา เหมือนกับทางฝ่ายบ้านเมือง ได้ทรงพระนิพนธ์คำวินิจฉัยให้เป็นแบบอย่างที่เราเรียกว่า พระมหาสมณวินิจฉัย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงวิจารณ์อันหลักแหลม และพระปรีชาสามารถตลอดจนความรู้ ในพระธรรมวินัยอย่างแท้จริง เพราะพระมหาสมณวินิจฉัยของพระองค์เป็นที่นิยมนำของผู้ทรงความรู้ ในสมัยของพระองค์และในปัจจุบันนี้ทั้งฝ่ายคดีศาลและบรรพชิต เมื่อพระองค์ทรงมีพระปรีชาสามารถ ดังกล่าวแล้ว คำวินิจฉัยของพระองค์จึงถูกต้องตรงกับความจริง พร้อมไปด้วยเหตุผลทุกประการ ทรงถือ ความยุติธรรมและพิสุจน์ข้อเท็จจริงเป็นหลักสำคัญ พระองค์ทรงปฏิบัติงานอย่างไร เห็นแก่เห็นแก่เห็นอยู่ ทั้งนี้เพราะทรงต้องการให้พระสงฆ์ทุกฝ่ายได้รับความยุติธรรมอย่างดีที่สุด การปฏิบัติงานของพระองค์ ในค่านับเป็นคุณประโยชน์แก่วงการพระพุทธศาสนาทุกแห่งในอดีตและปัจจุบัน

ทรงวางหลักเกณฑ์ในการตั้งพระอุปัชฌาย์และการบรรพชาอุปสมบท

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรับพระมหาสมณคุณาภิไชย เป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายกใน พ.ศ. 2453 แล้ว พระองค์ทรงแก้ไขปรับปรุงระเบียบการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์เพื่อให้เข้ากับระเบียบตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ระเบียบที่สำคัญประการหนึ่งที่พระองค์ทรงแก้ไขคือ ทรงวางหลักเกณฑ์ ในการตั้งพระอุปัชฌาย์ขึ้นใหม่ ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่าหลักเกณฑ์อันเก่านั้นยังล้าหลังไม่ทันสมัย ไม่มี กฎเกณฑ์ที่เป็นระเบียบเคร่งครัดที่จะเป็นข้อบังคับในการตั้งพระอุปัชฌาย์ ทำให้ไม่สะดวกแก่การ ปกครองคณะสงฆ์ จึงไม่สมควรที่จะใช้ระเบียบเก่านั้นต่อไป

พระอุปัชฌาย์ หมายถึงพระเถระผู้ใหญ่ผู้ทำหน้าที่ให้การบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตร ผู้ที่จะได้รับการพิจารณาให้เป็นพระอุปัชฌาย์นั้นจำเป็นต้องมีคุณลักษณะที่เหมาะสมด้วยประการต่าง ๆ เช่นต้องเป็นพระเถระที่ทรงความรู้ มีความรอบคอบละเอียดถี่ถ้วน และรู้จักรับผิดชอบในหน้าที่เป็น อย่างดี เพราะการจะให้บรรพชาอุปสมบทแก่ผู้ใดนั้นเป็นหน้าที่ของพระอุปัชฌาย์ต้องพิจารณาบุคคล ผู้นั้นอย่างละเอียดก่อนว่า มีคุณสมบัติพอที่จะได้รับการบรรพชาอุปสมบทหรือไม่ เพราะการบรรพชา อุปสมบทเป็นประเพณีอันดีงามของพระพุทธศาสนา ผู้ที่จะเป็นภิกษุสามเณรก็คือผู้ที่สืบอายุพระพุทธ ศาสนาให้ยั่งยืนถาวร เพราะฉะนั้นพระอุปัชฌาย์ต้องเลือกบุคคลที่เหมาะสมไม่เป็นคนเลว เช่นโจรผู้ร้าย

คนหลบหนีราชการ บุคคลเหล่านี้เมื่อเป็นภิกษุสามเณรก็จะทำให้เกิดความมัวหมองแก่พระพุทธศาสนา
ฉะนั้นควรเลือกเฉพาะบุคคลที่มีความประพฤติดีอันจะนำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่วงการพระพุทธศาสนา
พระอุปัชฌาย์นอกจากจะมีหน้าที่ให้การบรรพชาอุปสมบทแล้ว ยังต้องดูแลเอาใจใส่ภิกษุสามเณรใหม่
นั้นด้วย โดยอบรมสั่งสอนให้ประพฤติอยู่ในพระธรรมวินัย ฉะนั้นหน้าที่สำคัญของพระอุปัชฌาย์ไม่เพียง
แต่ให้การบรรพชาอุปสมบทเพียงอย่างเดียว ยังต้องมีหน้าที่รับผิดชอบความประพฤติของภิกษุสามเณร
ใหม่อีกด้วย

ก่อนที่จะมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ขึ้น
ใช้บังคับนั้น ธรรมเนียมในการตั้งพระอุปัชฌาย์ได้ใช้ตามหมายประกาศพระบรมราชโองการใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1237 (พ.ศ. 2418) แต่ธรรมเนียมตามหมาย
ประกาศนี้ไม่ได้กำหนดกฎเกณฑ์ที่เป็นระเบียบแน่ชัด เพียงแต่ระบุว่า ให้เป็นหน้าที่ของเจ้าคณะพิจารณา
ดู เมื่อเห็นสมควร เจ้าคณะก็จะออกตราตั้งฉบับหนึ่ง และให้กระทรวงธรรมการออกตราตั้งอีกฉบับหนึ่ง
ให้แกภิกษุรูปนั้น ภิกษุรูปนั้นก็จะได้เป็นพระอุปัชฌาย์ จะเห็นได้ว่าเจ้าคณะจะทำการพิจารณาสอบสวน
ก็ตาม แต่ก็เห็นเพียงความเห็นของเจ้าคณะ ในหัวเมืองไกล ๆ อาจไม่ปฏิบัติตามความนี้ก็ได้ และในที่สุด
ตราตั้งนั้นคงจะมีแต่ของกระทรวงธรรมการฉบับเดียว เมื่อเป็นเช่นนั้นพระภิกษุผู้ได้รับแต่งตั้งให้เป็น
พระอุปัชฌาย์ก็อาจไม่มีคุณสมบัติพอ และเมื่อพระอุปัชฌาย์ถือตราตั้งในกรุงออกไปตามหัวเมือง ก็เข้าใจ
ว่าตนขึ้นตรงต่อกระทรวงธรรมการแห่งเดียว ไม่เกี่ยวกับเจ้าคณะในหัวเมืองนั้น ๆ ทำให้ไม่เกรงกลัว
เจ้าคณะและเจ้าหน้าที่ในหัวเมือง พระอุปัชฌาย์นั้นอาจให้การบรรพชาอุปสมบทแก่ผู้ใดก็ได้ตามความ
พอใจของตน นอกจากนั้นตามหมายประกาศเดิมนั้นยังเปิดช่องว่างให้พระภิกษุหรือทายกขอตราตั้งพระ
อุปัชฌาย์แกภิกษุที่ตนพอใจต่อกระทรวงธรรมการและขอเจ้าคณะได้โดยตรง เมื่อเป็นเช่นนั้นภิกษุหรือ
ทายกอาจตั้งภิกษุที่ตนพอใจขึ้นเป็นพระอุปัชฌาย์ได้โดยสะดวกไม่เกี่ยวข้องกับการคณะ นอกจากนั้น
ภิกษุผู้จะได้เป็นพระอุปัชฌาย์อาจได้รับแต่งตั้งจากภิกษุผู้มีฐานันดรสูงอีกด้วย โดยมีได้พิจารณาถึงคุณสมบัติ
อาจตั้งด้วยความพอใจ เพราะฉะนั้นธรรมเนียมการตั้งพระอุปัชฌาย์แต่เดิมมาจึงมี 2 วิธี คือได้รับตรา
เสมาธรรมจักรจากกระทรวงธรรมการสำหรับพระอุปัชฌาย์สามัญ และพระอุปัชฌาย์ผู้ได้รับการแต่งตั้ง
จากภิกษุผู้มีฐานันดรสูง

๑ ท่าหนักจันทร์, วัดบวรนิเวศวิหาร, "หมายประกาศพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ 5
จ.ศ. 1237 เรื่องธรรมเนียมการตั้งพระอุปัชฌาย์"

จะเห็นได้ว่า ธรรมเนียมการตั้งพระอุปถัมภ์ตามหมายประกาศเดิมดังกล่าวมานั้นยัง
 หละหลวมมาก ไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนที่จะกำหนดคุณสมบัติของภิกษุผู้จะเป็นพระอุปถัมภ์ การตั้งพระ
 อุปถัมภ์เป็นไปตามความพอใจหรือตามความเห็นของผู้ตั้ง ซึ่งอาจเป็นความคิดเห็นส่วนตัวไม่เกี่ยว
 กับการคณะ บึงตามหัวเมืองไกล ๆ การตั้งพระอุปถัมภ์ก็จะหละหลวมมากขึ้น เพราะการปกครอง
 คณะสงฆ์ในเมืองหลวงไม่อาจจะดูแลได้ทั่วถึง ทำให้บุคคลที่จะได้รับการบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุ
 สามเณรอาจมีหลายประเภทปนกันทั้งคนดีและคนเลว เพราะพระอุปถัมภ์ที่ไม่เหมาะสมจะให้การ
 บรรพชาอุปสมบทแก่ทุกคนโดยไม่พิจารณา เพื่อหวังลาภ ยศ และความเคารพนับถือ ต้องการมีศิษย์มาก
 เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ย่อมไม่เป็นผลดีแก่พระพุทธศาสนา

เมื่อธรรมเนียมการตั้งพระอุปถัมภ์มีข้อบกพร่องดังกล่าวมา ในเวลานั้นผู้บรรพชา
 อุปสมบทเป็นภิกษุสามเณรบางคนเป็นผู้มีความประพฤติไม่ดีงาม โดยหวังเข้ามาอาศัยพระพุทธศาสนา
 เป็นทางหาเลี้ยงชีพ มิได้มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ทั้งนี้เป็นความผิดของ
 พระอุปถัมภ์ที่ไม่พิจารณาไต่สวนผู้จะมารับการบรรพชาอุปสมบทให้ละเอียดถี่ถ้วนก่อน สมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตระหนักว่า ธรรมเนียมการตั้งพระอุปถัมภ์ตามแบบเดิมนั้น
 ยังไม่เหมาะสมเพียงพอจึงควรมีการปรับปรุงเสียใหม่ เมื่อได้มีการตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครอง
 คณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ขึ้นใช้บังคับแล้ว พระองค์จึงทรงให้ยกเลิกธรรมเนียมการตั้งพระอุปถัมภ์แบบ
 เดิมเสีย และทรงประกาศธรรมเนียมการตั้งพระอุปถัมภ์ขึ้นใหม่ในวันที่ 9 สิงหาคม พ.ศ. 2456
 เพื่อให้เข้ากับระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121

ธรรมเนียมที่ทรงตั้งขึ้นใหม่นี้ทั้งหมด 18 ข้อ² โดยทรงวางหลักเกณฑ์สำหรับเลือกตั้ง
 พระอุปถัมภ์ และกำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะได้รับเลือกตั้ง โดยให้เป็นหน้าที่ของเจ้าคณะและผู้ใกล้ชิด
 หลายฝ่าย เช่นชาวบ้านใกล้เคียงร่วมกันพิจารณาเสนอต่อผู้ใหญ่เหนือตนพร้อมทั้งบอกคุณสมบัติของผู้ที่ตน
 ได้พิจารณาแล้วและยังต้องได้รับอนุมัติจากเจ้าหน้าที่ในราชการอีกด้วย เช่นเสนาศึกษากระทรวงธรรมการ
 พร้อมทั้งกำหนดคุณสมบัติของภิกษุสามเณรที่จะได้รับการบรรพชาอุปสมบทและระบุข้อห้ามของบุคคลที่จะไม่ได้

¹ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 30, หน้า 196.

² แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 1 พ.ศ. 2456, หน้า 149 - 52.

รับการบรรพชาอุปสมบท ได้กำหนดโทษของพระอุปัชฌาย์ที่รับบุคคลที่ไม่สมควรจะให้การบรรพชาอุปสมบท และยังทรงเสนอขอแนะนำสำหรับผู้ได้รับแต่งตั้งเป็นพระอุปัชฌาย์ ซึ่งจะได้ปฏิบัติใหญ่หลวงตามกฎเกณฑ์ที่ทรงกำหนดไว้ และทรงมีพระดำรัสเตือนพระอุปัชฌาย์ทั้งหลายให้สังวรในหน้าที่ของตน โดยให้เลือกพิจารณาให้การบรรพชาอุปสมบทแก่ผู้ที่สมควรเท่านั้น ทรงชี้ให้เห็นโทษของการให้บรรพชาอุปสมบทแก่บุคคลที่ไม่เหมาะสม เพราะจะนำความเสื่อมเสียมาสู่วงการพระพุทธศาสนา

นอกจากทรงกำหนดหลักเกณฑ์ในการตั้งพระอุปัชฌาย์ขึ้นใหม่ดังกล่าวแล้ว ยังได้ทรงตั้งขออาณัติสำหรับพระอุปัชฌาย์อีกด้วย ซึ่งมีทั้งหมด 7 ข้อ ตามขออาณัติเหล่านั้นได้กล่าวถึงวิธีปฏิบัติหน้าที่ของพระอุปัชฌาย์ในการให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรนั้น ควรพิจารณาจากสิ่งใดบ้าง เช่นได้กำหนดคุณลักษณะของกุลบุตรผู้จะบรรพชาอุปสมบทของได้รับอนุญาตจากบิดามารดา และกุลบุตรผู้นั้นมีความรู้พอเพียงหรือไม่ และได้กำหนดลักษณะของบุคคลที่ห้าม เช่นผู้ทำผิดลมหมณีอาชญาแผ่นดิน ผู้ไม่มีใบอนุญาตของทางราชการ ผู้มีโรคติดต่อร้ายแรง ผู้จรจัดมาจากเขตกั้น เป็นต้น นอกจากนี้เมื่อพระอุปัชฌาย์ให้การบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรแล้ว จะต้องรับธุระสั่งสอนวิชาความรู้เกี่ยวกับพระธรรมวินัยและจรรยาต่าง ๆ เพื่อให้เป็นผู้มีวิชาความรู้และมีความประพฤติชอบต่อไป

เมื่อพิจารณาจรรยาบรรณที่ทรงตั้งขึ้นใหม่พร้อมทั้งขออาณัติสำหรับพระอุปัชฌาย์จะเห็นได้ว่า มีระเบียบการที่เคร่งครัดมากขึ้น เช่นการตั้งพระอุปัชฌาย์นั้นต้องมีการประชุมพิจารณากัน ฟังความเห็นจากหลายฝ่าย และต้องพิจารณากันอย่างละเอียดถี่ถ้วน มิได้กระทำโดยพลการหรือด้วยความเห็นของบุคคลส่วนน้อย จึงนับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่วงการพระพุทธศาสนา เพราะจะได้พระอุปัชฌาย์ที่ดีให้การบรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีความประพฤติดีเท่านั้น และผู้ที่จะเป็นภิกษุสามเณรเหล่านั้นก็บรรพชาอุปสมบทด้วยจิตศรัทธาและเมื่อบวชแล้วก็ตั้งมั่นอยู่ในพระธรรมวินัย ซึ่งจะเป็นผู้นำความเจริญก้าวหน้ามาสู่วงการพระพุทธศาสนา การตั้งขออาณัติสำหรับพระอุปัชฌาย์ก็ให้ประโยชน์แก่คณะสงฆ์อย่างยิ่ง เพราะได้ช่วยให้พระอุปัชฌาย์มีความรับผิดชอบในหน้าที่มากขึ้น และมีความพิถีพิถันพิจารณา

¹ แดงการณคณะสงฆ์เล่ม 1 พ.ศ. 2456, หน้า 156 - 63.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 152 - 5.

ในคุณสมบัติของผู้ที่ตนจะให้การบรรพชาอุปสมบท ผลที่ได้รับจากการที่ทรงวางหลักเกณฑ์ในการตั้งพระอุปัชฌาย์ขึ้นใหม่และการตั้งข้ออาบัติขึ้นนั้น นอกจากจะทำให้เกิดความสะทกในการปกครองคณะสงฆ์แล้ว ยังทำให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาอย่างแรงกล้าในการที่จะส่งบุตรหลานของตนเข้าบรรพชาอุปสมบทอีกด้วย

ทรงออกพระมหาสมณานัติกำหนดเขตอุปัชฌาย์

แม้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจะได้ทรงวางหลักเกณฑ์ในการตั้งพระอุปัชฌาย์ขึ้นใหม่และทรงกำหนดข้ออาบัติของพระอุปัชฌาย์ไว้โดยละเอียดแล้วก็ตาม แต่ก็มีพระอุปัชฌาย์บางรูปไม่ปฏิบัติตามระเบียบที่ทรงวางไว้ ทั้งนี้เพราะเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว หวังลาภยศ และเงินทอง โดยไม่คำนึงถึงผลเสียที่จะบังเกิดแก่คณะสงฆ์ พระอุปัชฌาย์เหล่านั้นไม่รักษาความสงบเรียบร้อยในคณะสงฆ์และในราชอาณาจักรให้เหมือนกับที่ทางคณะสงฆ์ไว้วางใจตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์ ด้วยการเที่ยวให้อุปสมบทในทางดินแดนบุคคลที่ไม่ได้รับอนุญาตจากเจ้าหน้าที่ในดินของตน บางครั้งเจ้าอาวาสของวัดกระด้างกระเดื่องต่อเจ้าคณะในท้องถิ่นของตน ยินดีหาพระอุปัชฌาย์นอกเขตมาให้บรรพชาอุปสมบทในวัดของตนก็มี เช่นในกรณีที่พระครูศีลวิสุทธิญาณ เจ้าคณะจังหวัดสระบุรี จับพระอุปัชฌาย์เดือนโครูปหนึ่ง ผู้เที่ยวให้บรรพชาอุปสมบทในจังหวัดกรุงเทพฯ และจังหวัดสระบุรี เมื่อทรงไต่สวนดูปรากฏว่าพระอุปัชฌาย์รูปนั้นเป็นผู้ไม่มีหลักแหล่งวาญวักโค เป็นพระจรจัด วิธีให้อุปสมบทก็ทำอย่างผิด ๆ เมื่อเป็นเช่นนี้พระองค์จึงทรงพระดำริเห็นควรที่จะป้องกันพระเหล่านั้นไม่ให้ทำความเดือดร้อนวุ่นวายในอุปสมบทกรรมซึ่งเป็นประเพณีอันดีงามของพระพุทธศาสนา จึงทรงกำหนดเขตอุปัชฌาย์ไว้ 16 เขต เมื่อวันที่ 8 กันยายน พ.ศ. 2459

พระมหาสมณานัติกำหนดเขตอุปัชฌาย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทั้ง 16 ข้อนั้น ได้กล่าวถึงเขตที่พระอุปัชฌาย์จะให้การบรรพชาอุปสมบทได้ เช่นถ้าพระอุปัชฌาย์เป็นเจ้าอาวาสก็ให้การบรรพชาอุปสมบทได้เฉพาะในวัดที่ตนครองเท่านั้น พระอุปัชฌาย์ผู้ได้รับแต่งตั้งนั้นจะให้อีกที่อื่นทำหน้าที่แทนตนไม่ได้ และถ้าพระอุปัชฌาย์รูปใดไม่มีสมรรถภาพพอที่จะให้การบรรพชาอุปสมบทได้ เช่นจักษุมืดทั้ง 2 ข้าง ก็ให้พักจากหน้าที่ด้วย นอกจากนั้นยังระบุโทษของพระอุปัชฌาย์ที่ให้การบรรพชาอุปสมบทนอกเขตของตน และกำหนดโทษเจ้าอาวาสที่รับบุคคลของนอกเขตให้อุปสมบทในวัด

¹ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 4 พ.ศ. 2459, หน้า 79 - 84.

ที่นครอง ตลอดจนกำหนดให้เจ้าคณะทุกระดับคอยสอดส่องดูแลให้พระอุปัชฌาย์นอกเขต ผู้ไม่ได้รับอนุญาตเข้าไปให้การบรรพชาอุปสมบทในท้องถิ่นของตน

การกำหนดเขตอุปชฌาย์ดังกล่าวมานี้ เป็นผลดีแก่การคณะสงฆ์มาก ทั้งนี้เพราะแต่เดิมเรามีได้กำหนดเขตที่พระอุปัชฌาย์จะให้การบรรพชาอุปสมบท จึงเกิดมีพระอุปัชฌาย์เถื่อนบางรูปที่เฝ้าหวงให้การบรรพชาอุปสมบททุกหนทุกแห่ง เพื่อหวังประโยชน์ส่วนตัว เช่นอาจได้รับสินจ้างรางวัลในการให้บรรพชาอุปสมบทบุคคลที่ทางคณะสงฆ์และทางราชการห้าม ซึ่งจะทำให้ได้ภิกษุสามเณรที่ไม่มีคุณภาพแก่วงการพระพุทธศาสนา แต่เมื่อได้กำหนดเขตขึ้นแล้ว พระอุปัชฌาย์ก็สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้เฉพาะในเขตของตนเท่านั้น ช่วยให้พระอุปัชฌาย์พิจารณาพิจารณาอุบายอย่างละเอียดถี่ถ้วนว่าสมควรจะได้รับการบรรพชาอุปสมบทหรือไม่ เพราะปฏิบัติกันภายในวงแคบ และอีกประการหนึ่ง พระอุปัชฌาย์สามารถดูแลอบรมสั่งสอนภิกษุสามเณรใหม่ได้อย่างใกล้ชิดและทั่วถึง เช่นถ้าเจ้าอาวาสเป็นพระอุปัชฌาย์ก็สามารถดูแลภิกษุสามเณรใหม่ในวัดได้สะดวก เพราะเป็นภิกษุสามเณรที่อยู่ในวัดของตน ทำให้เป็นการสะดวกต่อการปกครองคณะสงฆ์

พระคำรัสเรื่องใบอนุญาตอุปสมบท¹

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีพระคำรัสเกี่ยวกับการพิจารณาใบอนุญาตอุปสมบท ทรงเตือนพระอุปัชฌาย์ให้รู้จักพิจารณาใบอนุญาตนั้นให้ละเอียดถี่ถ้วนก่อนที่จะให้การบรรพชาอุปสมบทแก่ผู้ใด เพราะบางครั้งปรากฏว่าใบอนุญาตนั้นเชื่อถือไม่ได้ มีผู้ปลอมแปลงใบอนุญาตเพราะต้องการที่จะได้รับการบรรพชาอุปสมบท โดยหวังอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องเลี้ยงชีพควมมีเจตนาไม่บริสุทธิ์ พระองค์จึงตรัสเตือนพระอุปัชฌาย์เพื่อให้เกิดสติ มีความรอบคอบในการพิจารณาใบอนุญาต

ในพระคำรัสของพระองค์กล่าวถึงลักษณะใบอนุญาตต่าง ๆ เช่น ก่อนที่จะมีพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. 2448 ผู้ที่จะได้รับการบรรพชาอุปสมบทมีเพียงใบอนุญาตของทางราชการใบเดียวก็ใช้ได้ ต่อเมื่อมีพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารแล้ว ผู้ที่จะรับการบรรพชาอุปสมบทต้องมีใบอนุญาตของ

¹ แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 4 พ.ศ. 2459, หน้า 323 - 4.

ทางราชการและต้องมีใบอนุญาตได้รับยกเว้นจากพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารก่อน ถ้าไม่ได้รับยกเว้นจากพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารจะต้องมีใบอนุญาตของเจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นมาแสดง จึงจะได้รับการบรรเทาอุปสมบท แต่เจ้าอาวาสและพระอุปัชฌาย์ไม่เฉลียวใจในข้อนี้ เพียงแต่เห็นใบอนุญาตของเจ้านายก็รับบรรเทาอุปสมบททันที อาจมีความผิดฐานให้บรรเทาอุปสมบทแก่บุคคลที่ไม่ได้รับอนุญาต จึงทรงมีพระคำรัสเตือนพระอุปัชฌาย์ใหม่ให้หาวิธีพิจารณาใบอนุญาตให้ละเอียดถี่ถ้วน

เท่าที่กล่าวมานี้เป็นพระกรณียกิจของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในเรื่องการให้บรรเทาอุปสมบทแก่กุลบุตร ซึ่งได้ทรงปรับปรุงแก้ไขระเบียบการต่าง ๆ ให้เคร่งครัดทันสมัย และรัดกุมยิ่งขึ้น เพื่อให้เกิดความสะดวกแก่การปกครองคณะสงฆ์ ทรงเริ่มปฏิบัติงานด้านนี้ตั้งแต่ พ.ศ. 2456 ควบคุมการออกกฎเกณฑ์ในการตั้งพระอุปัชฌาย์ขึ้นใหม่ และออกข้ออาบัติสำหรับพระอุปัชฌาย์ ต่อมาใน พ.ศ. 2459 ทรงมีพระมหาสมณานัติกำหนดเขตอุปัชฌาย์ นอกจากนั้นยังทรงมีพระคำรัสเตือนพระอุปัชฌาย์ให้พิจารณาใบอนุญาตอุปสมบท หลักเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ทรงวางไว้นั้นล้วนเป็นประโยชน์ต่อการปกครองคณะสงฆ์อย่างยิ่ง เพราะการที่ภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนาจะเป็นผู้มีความประพฤติดีนั้นขึ้นอยู่กับพระอุปัชฌาย์ เป็นสำคัญ นับตั้งแต่การให้บรรเทาอุปสมบท ถ้าพระอุปัชฌาย์มีคุณสมบัติพร้อมทุกประการก็จะให้บรรเทาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีความประพฤติดีเท่านั้น โดยมีเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว หลังจากนั้นก็ต้องคอยดูแลเอาใจใส่สอดส่องดูความประพฤติและอบรมสั่งสอนวิชาความรู้ให้ ภิกษุสามเณรเหล่านั้นก็จะเป็นคนดี เป็นผู้สืบอายุพระพุทธศาสนาโดยแท้จริง

ทรงวางระเบียบการครองจีวรของพระสงฆ์มหานิกาย

เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า พระสงฆ์คือบุคคลที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา เป็นผู้สืบอายุพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง แต่ในขณะที่เดียวกันก็อาจมีภิกษุสามเณรบางรูปทำควาขเสียมเสียมให้แกวงการพระพุทธศาสนาได้ พุทธศาสนิกชนจะมีความเลื่อมใสศรัทธาในภิกษุสามเณรมากน้อยเพียงใดนั้นขึ้นอยู่กับความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสามเณรรูปนั้น ดังนั้น การครองจีวรของพระสงฆ์โดยทั่วไปจึงถือเป็นเรื่องสำคัญประการหนึ่ง เช่นเกี่ยวกับการแต่งกายของฆราวาส ถ้าแต่งอย่างเรียบร้อยถูกกาลเทศะ ก็จะเป็นที่ชื่นชมแก่ผู้พบเห็น แต่ในสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ปรากฏว่าการครองจีวรของภิกษุสามเณรบางรูปไม่เรียบร้อยและไม่ถูกระเบียบแบบแผน

ทำให้ผู้พบเห็นไม่เกิดความเลื่อมใสศรัทธา แม้ในหมู่พระสงฆ์เองก็รังเกียจ เพราะฉะนั้นการครอง
จีวรจึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่งของพระภิกษุสามเณร เพราะเป็นเครื่องแสดงให้เห็นความรุ่งเรืองหรือ
ความเลื่อมโทรมแห่งพระพุทธานุภาพ

เนื่องจากพระสงฆ์ไทยแบ่งเป็นนิกายที่สำคัญ 2 นิกาย คือ มหานิกายและธรรมยุติกนิกาย
ลักษณะการครองจีวรจึงต่างกันเป็น 2 แบบ กล่าวคือ พระสงฆ์มหานิกายหมกคลุม ส่วนพระสงฆ์
ธรรมยุติกนิกายหมกแหวก ประเพณีการครองจีวรของพระสงฆ์ตั้งแต่สมัยโบราณมามีลักษณะเป็นแบบ
เดียวกัน ครั้นเมื่อมีพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเกิดขึ้นอีกนิกายหนึ่ง พระสงฆ์นิกายใหม่นี้ครองจีวรตาม
แบบพระสงฆ์มอญ ลักษณะการครองจีวรจึงต่างจากพระสงฆ์นิกายเดิม

อย่างไรก็ตาม ในระยะเวลาต่อมา ปรากฏว่าพระสงฆ์มหานิกายเป็นจำนวนมากนิยม
ครองจีวรชนิดหมกแหวกอย่างพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ทั้งนี้เพราะการครองจีวรของพระสงฆ์ธรรมยุติก-
นิกายนั้นสะดวกและง่ายกว่าประการหนึ่ง และอาจเป็นเพราะพระเถระผู้ใหญ่ในคณะมหานิกายไม่ชำนาญ
ในพระธรรมวินัยพอที่จะชี้แจงให้พระสงฆ์นิกายเดียวกันเชื่อถือได้ ชาคณูมีความรู้ความสามารถออกแบบ
แผนสำหรับใช้ในคณะของตน พระสงฆ์มหานิกายจึงได้อาศัยแบบแผนของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายใช้
เรื่อยมา โดยเฉพาะพระสงฆ์มีพรรษานอย เป็นจำนวนมากที่นิยมครองจีวรแหวกแบบธรรมยุติกนิกาย
และปฏิบัติกันแพร่หลายทั้งในกรุงและในหัวเมือง จนกระทั่งทำให้พระสงฆ์มหานิกายแยกออกเป็นอีก
คณะหนึ่ง เรียกว่าพระสงฆ์มหานิกายแปลง¹

เนื่องจากการครองจีวรของพระสงฆ์ไทยดังกล่าวมาไม่มีระเบียบแบบแผนที่แน่นอน
กล่าวคือ พระสงฆ์ต่างครองจีวรตามความสะดวกและความพอใจของตนเอง ไม่มีคือประเพณีที่สมา
แต่เดิม แม้ในนิกายเดียวกันก็ครองต่างกัน ทำให้ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน นอกจากนั้นพระสงฆ์
มหานิกายผู้ครองจีวรแหวกแบบพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายบางรูปก็ได้ปฏิบัติให้เป็นกิจวัตรประจำ กล่าวคือ
ในเวลาเขาเฝ้าหรือเข้าในราชการจะหมกคลุมแบบมหานิกายตามเดิม ทั้งนี้เพราะเกรงจะไม่เป็นที่พอ
พระราชหฤทัย แต่เมื่อเวลาลับหลังกลับหมกแหวกแบบธรรมยุติกนิกาย นอกจากนั้นวิธีการครองจีวรก็

¹ คำหนักจันทร์, วัคขวรรณีเวศนิหาร, "พระมติปรารภการครองจีวรของภิกษุของสมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส", 1 กันยายน 2456 ข้อ 6.

ทำไมตกของตามแบบแผน ดังนั้น เมื่อการครองจิ๋วของพระสงฆ์ไทยมีลักษณะดังกล่าวมาจึงนับเป็น ปัญหาที่สำคัญประการหนึ่งที่จะต้องแก้ไข ถ้าปล่อยให้ลักษณะเช่นนั้นต่อไปก็จะทำให้พระสงฆ์ไม่เป็น ผู้มีระเบียบแบบแผนมากขึ้นเท่านั้น ควรที่จะเป็นตัวอย่างอันดีงามแก่พุทธศาสนิกชนทั่วไป

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายกใน พ.ศ. 2453 ทรงตระหนักดีถึงปัญหาการครองจิ๋วของพระสงฆ์ สมควรที่จะวางระเบียบแบบแผนให้รัดกุม เพราะการครองจิ๋วของพระสงฆ์เป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาพระพุทธศาสนาประการหนึ่ง ทรงมีพระดำริถึงเรื่องนี้อย่างรอบคอบ ทรงมีความเห็นว่า ถ้าจะวางระเบียบให้เคร่งครัดเกินไปก็จะ เป็นการบังคับจิตใจพระสงฆ์ ครั้นจะให้แยกกันต่างหาก กล่าวคือ ให้พระสงฆ์หนีนิกายครองจิ๋วแบบ คณตตามประเพณีเดิมเพียงอย่างเดียว ฝ่ายพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายก็ให้ครองจิ๋วแหวกตามปกติ ถ้าทำเช่นนั้นก็จะ เป็นการแบ่งแยกนิกายอย่างเห็นได้ชัด และอาจเป็นใจพระสงฆ์หลายรูป แต่จะให้การครองจิ๋วมีลักษณะเหมือนกันทั้ง 2 นิกาย เพื่อเป็นการรวมนิกายให้ขึ้นบนธรรมเนียบประเพณีเหมือนกันย่อม เป็นสิ่งที่ดี แต่คงไม่สามารถจะปฏิบัติได้จริงจัง พระองค์ทรงยกตัวอย่างพระสงฆ์หนีนิกายในลังกาครองจิ๋วแบบเดียวกับพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย แต่ปรากฏว่าทั้ง 2 ฝ่ายยังเข้ากันไม่ได้ แสดงให้เห็นว่า การครองจิ๋วแบบเดียวกันนี้ เพียงเครื่องแสดงว่าเหมือนกันภายนอกเท่านั้น แต่การปฏิบัติกิจต่าง ๆ ยังคงแยกกันอยู่ ต่างฝ่ายต่างปฏิบัติตามแบบแผนของตน ฉะนั้น แม้จะมีแบบแผนการครองจิ๋วเหมือนกัน แต่ก็ไม่อาจชักนำให้ทั้ง 2 นิกายรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงมีพระดำริแบบแผนที่จะทรงกำหนดขึ้นนั้น ควรจะทำความพอใจให้แก่พระสงฆ์ทั้ง 2 ฝ่าย มีให้เป็นการบังคับ เพราะมีพระสงฆ์ใหญ่ฝ่ายมหานิกายเป็นจำนวนมากยังคงพอใจแบบแผนเดิมของตน ไม่นิยมการครองจิ๋วแบบพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย และอีกประการหนึ่ง พระองค์ทรงเห็นว่าพระสงฆ์จะเป็นประโยชน์ เป็นกำลังสำคัญทางฝ่ายราชอาณาจักรได้มากนั้นก็คือพระสงฆ์หนีนิกายแปลง¹ ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายนั้นมีลักษณะแฉกเกินไปทั้งทางรับคนเข้าและทางปกครอง ไม่สนใจพระสงฆ์หนีนิกายให้ คำนึงได้เท่าไร ถ้าจะคิดแก้ไขก็เป็นการยาก ฝ่ายพระสงฆ์หนีนิกายเดิมนั้นก็ยินยอมลงทุกที ส่วนมากนิยม

¹ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, การคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 282.

ฝ่ายมหานิกายแปลง พระสงฆ์คณะนี้ตั้งใจจะเกรงครัดเหมือนคณะธรรมยุติกนิกาย และรับพระสงฆ์
เดิมเข้ามาหมู่โดยงกย เพียงแต่ให้รับถือธรรมเนียมตามเท่านั้น ส่วนพรรษาที่นับตามเดิม แม้จะเปลี่ยน
มาเป็นมหานิกายแปลงแล้วก็ตาม ถ้าจะเข้ากับพระสงฆ์มหานิกายเดิมก็ได้ อาจชักนำให้พระสงฆ์กาย
เดียวกันก็ตามกันได้เร็ว พระองค์ทรงเห็นว่าพระสงฆ์มหานิกายแปลงนี้จะมีประโยชน์ต่อพระศาสนา
ไม่สมควรที่จะบังคับให้กลับไปครองจีวรตามแบบเดิม แต่พระองค์จะทรงวางกฎเกณฑ์ให้เป็นระเบียบ
แบบแผนที่แน่นอนกว่าเดิม ทั้งนี้เพื่อมิให้ถูกตำหนิว่าการครองจีวรของพระสงฆ์ไม่มีระเบียบแบบแผน
เมื่อทรงตรัสปรึกษากับพระเถระผู้ใหญ่ในมหาเถรสมาคมแล้ว จึงประทานพระมหาสมณวินิจัยวาง
ระเบียบครองจีวรของพระสงฆ์มหานิกาย เมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2457 ขึ้นใช้ในคณะสงฆ์

ความในพระมหาสมณวินิจัยของพระองค์พอจะสรุปได้ดังนี้ คือ พระสงฆ์มหานิกายใดก็ตาม
พอใจจะครองจีวรตามแบบใดก็ประทานพระอนุญาต แต่ต้องปฏิบัติใหญ่ของตามระเบียบที่ทรงกำหนดขึ้น
ใหม่หลายประการ และต้องปฏิบัติเช่นนั้นเป็นกิจวัตร เช่นทรงกำหนดลักษณะการครองจีวรของพระสงฆ์
มหานิกายตามแบบเดิมและตามแบบพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายว่าจะครองจีวรเช่นไร เมื่อเข้ามาบ้านหรือ
อยู่ในพระอาราม หรือในเวลาทำวัตรนัยกรรมและทำพิธีต่าง ๆ เป็นต้น ทรงอธิบายไว้โดยละเอียดและยัง
ทรงกำหนดอีกว่าพระสงฆ์มหานิกายผู้จะครองจีวรแหวกต้องจกตะเบ็ยนไว้ที่เจาคณะ เจาคณะต้องตรวจ
ตราให้ละเอียดก่อนจะอนุญาต นอกจากนั้นยังทรงกำหนดโทษพระสงฆ์มหานิกายที่ครองจีวรสลับไม่
แน่นอนไว้ด้วย

จะเห็นได้ว่าระเบียบการดังกล่าวนี้ ทรงกำหนดขึ้นด้วยความระมัดระวังและความระมัดระวัง
แก่ทั้ง 2 ฝ่าย ไม่เป็นการบังคับฝืนใจกัน พระสงฆ์มหานิกายพอใจจะครองจีวรแบบเดิมหรือแบบ
ธรรมยุติกนิกายยอมทำได้ แต่ต้องทำให้ถูกต้องระเบียบ พระองค์ทรงอธิบายระเบียบการครองจีวรทั้ง 2
แบบในโอกาสต่าง ๆ กันไว้โดยละเอียดเพื่อให้พระสงฆ์ทั้ง 2 ฝ่ายเข้าใจและปฏิบัติได้ถูกต้อง
นอกจากนั้นผู้ปรารถนาจะหมแบบใหม่ต้องขอจกตะเบ็ยนต่อเจาคณะก่อน เพื่อกันมิให้หมเองตามความ
พอใจ ถ้าพระสงฆ์รูปใดฝ่าฝืนระเบียบดังกล่าวก็จะถูกลงโทษ

อย่างไรก็ตาม เมื่พระองค์ทรงวางระเบียบไว้ด้วยความโอนอ่อนผ่อนปรนดังกล่าวแล้วก็ตาม ปรากฏว่ามีพระสงฆ์บางรูปไม่พอใจและไม่ยอมรับปฏิบัติตามระเบียบนั้น พระเถระผู้ใหญ่บางรูปทำหน้าที่สื่อถวายขอพระอนุญาตเพื่อครองจีวรตามระเบียบเดิมของพระสงฆ์มหานิกาย และทรงทราบอีกว่ามีพระสงฆ์บางรูปถึงกับพุดจาหาทนายต่าง ๆ เพราะไม่พอใจระเบียบใหม่ พระองค์ก็มิได้ทรงเคืองพระทัยแต่อย่างใด กลับทรงมีความเห็นว่า การครองจีวรของพระสงฆ์เป็นเพียงลัทธิอย่างหนึ่งเท่านั้น ไม่ควรจะมีบังคับฝืนใจ และระเบียบนี้ดีอยู่แล้วแต่พระสงฆ์มหานิกายจะลงมติว่าอย่างไร เมื่อมีพระสงฆ์นิยมในระเบียบเดิมอยู่สมควรจะผ่อนผันให้ได้รับความสะดวก พระองค์ทรงมีพระดำริว่า ถ้าจะทรงอนุญาตเป็นพิเศษเฉพาะผู้ที่ทำหน้าที่สื่อถวายขอพระอนุญาตก็ไม่เป็นสิ่งที่ดี เพราะอาจมีพระสงฆ์อีกหลายรูปที่ไม่ต้องการขอลงมติขอพระอนุญาต แต่จะไม่ปฏิบัติตามระเบียบที่ทรงวางไว้เสีย ดังนั้น ใน พ.ศ. 2458 พระองค์จึงทรงยกเลิกระเบียบการครองจีวรของพระสงฆ์มหานิกาย พ.ศ. 2457 ข้อ 12 ทุกตอน ซึ่งเป็นข้อที่กำหนดระเบียบการครองจีวรของพระสงฆ์มหานิกายทั้ง 2 แบบในโอกาสต่าง ๆ กัน และยกเลิกข้อ 16 ข้อ 17 และ ข้อ 25 ซึ่งทำความไม่สะดวกใจให้แก่พระสงฆ์มหานิกาย

นอกจากนั้น พระองค์ทรงทราบว่าระเบียบรับบาตรของพระสงฆ์มหานิกายผู้ครองจีวรแหวกใช้อุ้มบาตรไม่มีดุนั้น เป็นการสะดวกแก่พระสงฆ์บางวัดที่ออกบิณฑบาตในหมู่บ้านใกล้วัดและหาผู้จะรับอุ้มบาตรยาก แต่พระสงฆ์บางวัดที่ต้องออกบิณฑบาตในระยะทางไกล ถ้าอุ้มบาตรไม่มีดุนั้นจะไม่สะดวกเพราะบาตรหนัก สมควรจะให้ระเบียบการใช้บาตรของพระสงฆ์ทุกวัดนั้นให้สะดวก จึงทรงเพิ่มระเบียบใช้บาตรไว้ในข้อ 17 ทั้งข้อ จะใช้อย่างไรแล้วแต่จะเห็นว่าสะดวก

ผลของการแก้ไขระเบียบดังกล่าวนี้ปรากฏว่า พระสงฆ์ทุกรูปต่างพอใจไม่มีใครคัดค้านตั้งแต่ก่อน เพราะต่างก็สามารถครองจีวรตามความสะดวกและถูกระเบียบด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระปรีชาสามารถในด้านต่าง ๆ มาก ทรงจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยด้วยวิธีการต่าง ๆ กันตามแต่

เห็นความสำคัญของการแสดงความเคารพ จึงปฏิบัติตามความถนัดหรือตามความพอใจของตน คิดว่าเป็นเพียงการแสดงออกภายนอกเท่านั้นเอง ฉะนั้นจึงปรากฏว่ามีพระสงฆ์เป็นจำนวนมากไม่สามารถแสดงความเคารพได้ด้วยวิธีอันถูกต้องตามระเบียบแบบแผนที่มีมาแต่เดิม แต่มีได้กำหนดไว้แน่นอน เพราะลักษณะการแสดงความเคารพมีหลายประเภทด้วยกันตามกาลเทศะ และบุคคล แต่พระสงฆ์ไม่อาจปฏิบัติตามกฎวิธี ทั้งนี้คงเป็นเพราะไม่เข้าใจวิธีการแสดงความเคารพในลักษณะต่าง ๆ เป็นอย่างใด เพราะไม่มีผู้อธิบายให้เข้าใจประการหนึ่ง และอาจเป็นเพราะไม่สนใจที่จะปฏิบัติตามกฎถูกต้อง เพราะเห็นเป็นเรื่องไม่สำคัญประการหนึ่ง แต่แท้ที่จริงแล้ว การแสดงความเคารพของพระสงฆ์ถือเป็นธรรมเนียมอันดีของพระพุทธศาสนาที่พระสงฆ์ทุกรูปจะต้องปฏิบัติตามกฎถูกต้อง เพราะจะทำให้บรรดาพุทธศาสนิกชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาและถือเป็นเกียรติแก่พระพุทธศาสนาประการหนึ่ง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเห็นความสำคัญของการแสดงความเคารพของพระสงฆ์ ไม่ทรงต้องการให้ประเพณีอันดีงามของพระพุทธศาสนาต้องเสื่อมลงไป พระองค์ไม่ทรงตำหนิพระสงฆ์เหล่านั้นที่ไม่รู้จักวิธีการแสดงความเคารพอันถูกต้อง แต่ทรงเข้าพระทัยคิดว่า พระสงฆ์เหล่านั้นไม่เข้าใจระเบียบแบบแผนที่มีมาแต่เดิม ใน พ.ศ. 2458 พระองค์จึงได้ทรงวางระเบียบแห่งการแสดงความเคารพของพระสงฆ์ และได้ทรงอธิบายถึงลักษณะการแสดงความเคารพในโอกาสต่าง ๆ ไว้โดยละเอียด

ระเบียบแห่งการแสดงความเคารพของพระสงฆ์ทรงกำหนดขึ้นนับทั้งหมด 20 ข้อ ได้ทรงอธิบายถึงวิธีแสดงความเคารพที่เป็นหลักสำคัญ 4 อย่าง คือ อภิวาทหรือวันทนา คือการกราบหรือการไหว้ อุฏฐานะ คือการลุกขึ้นยืน อัญชลีกรรม คือการประณมมือ และสามิจิกรรม คือการแสดงอัญชลีสัย พระองค์ทรงอธิบายถึงท่าทางของวิธีต่าง ๆ ไว้โดยละเอียด และแต่ละวิธีนั้นควรจะใช้กับใคร และใช้ในโอกาสเช่นไร ไม่ควรจะใช้วิธีใดในโอกาสเช่นไร เช่น การอภิวาท ตามพระวินัยให้ทำเฉพาะกับพระภิกษุผู้มีพรรษาแก่กว่าเท่านั้น และไม่ควรถ่ายมือหรือตามทางนอกพระอาราม และไม่

1 คำหนักจันทร์, วัดบวรนิเวศวิหาร, "ระเบียบแห่งการแสดงความเคารพของภิกษุของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส" 17 สิงหาคม พ.ศ. 2458.

จะทรงเห็นสมควร สิ่งใดที่ทรงเห็นว่ายังไม่เหมาะสมกับสมัยและไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ก็จะทรงปรับปรุงทันทีด้วยการออกกฎเกณฑ์ใหม่ปฏิบัติตามโดยเคร่งครัด และมีข้อกำหนดโทษสำหรับผู้ไม่ปฏิบัติตามด้วย ทั้งนี้เพราะทรงหวังจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง แขนงอย่างใดที่ทรงเห็นว่าของเดิมก็อยู่แล้ว แต่ควรดัดแปลงแก้ไขให้ดีขึ้นก็ทรงปรับปรุงพอสมควร มิได้ออกกฎบังคับ เช่น เรื่องระเบียบการครองผ้าของพระสงฆ์สามเณร ทรงเอาใจพระสงฆ์ทั้ง 2 ฝ่าย มิให้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดเดือดร้อนใจที่ต้องถูกบังคับให้ผิดใจทำ เพราะพระองค์ทรงเห็นว่าจะไม่เกิดผลดีแต่อย่างใดเลย กลับทำให้เกิดความไม่พอใจ แมว่าจะได้ทรงวางระเบียบครั้งแรกไว้แล้ว แต่เมื่อถูกคัดค้านก็ทรงยินดีแก้ไขใหม่ เพราะพระองค์ทรงฟังความคิดเห็นของทุกฝ่าย อันจะทำให้เกิดประโยชน์แก่วงการพระพุทธศาสนา นับว่าพระองค์ทรงเป็นนักจิตวิทยาที่เฉลียวพระองค์หนึ่ง

ทรงวางระเบียบเกี่ยวกับการแสดงความเคารพของพระสงฆ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นอกจากจะทรงวางกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ในการปกครองคณะสงฆ์แล้ว ยังทรงวางระเบียบเกี่ยวกับการแสดงความเคารพของพระสงฆ์ไว้อีก ทั้งนี้เพราะการแสดงความเคารพซึ่งกันและกันของพระสงฆ์นั้นแม้จะเป็นเรื่องปลีกย่อย แต่ก็เป็นสิ่งสำคัญมากในอันที่จะทำให้เกิดประโยชน์หรือเกิดโทษ เช่นเดียวกับฝ่ายฆราวาสก็มีวิธีการแสดงความเคารพด้วยลักษณะต่าง ๆ แต่ไม่ใช่กฎเกณฑ์ที่จะใช้บังคับ สำหรับบรรพชิตนั้นจะต้องปฏิบัติตามระเบียบแบบแผนโดยเคร่งครัดจึงจะได้ออกว่าเป็นผู้ที่ปฏิบัติตนอยู่ในกรอบของพระวินัย เพราะการแสดงความเคารพของพระสงฆ์เป็นเครื่องชี้ให้เห็นทิศทางหนึ่งว่าการปกครองคณะสงฆ์ในประเทศนั้น ๆ เจริญรุ่งเรืองหรือเสื่อมโทรมเพียงใด ถ้าพระสงฆ์สามารถแสดงความเคารพซึ่งกันและกันด้วยลักษณะที่ถูกต้องตามแบบแผนก็จะได้ออกว่าเป็นผู้นำความเจริญมาสู่วงการพระพุทธศาสนา แต่ในขณะเดียวกันถ้าพระสงฆ์ไม่รู้จักวิธีแสดงความเคารพให้ควรแก่กาลเทศะ และบุคคลแล้วก็เป็นทางแห่งความเสื่อมอย่างหนึ่งของพระศาสนาเช่นกัน

ตั้งแต่สมัยโบราณมา การปกครองคณะสงฆ์ในประเทศไทยยังไม่มีการแสดงความเคารพของพระสงฆ์ เพียงแต่ปฏิบัติไปตามประเพณีที่สืบมาแต่เดิมตามพระเถระผู้ใหญ่หรือตามความเคยชินเท่านั้น ลักษณะของการปฏิบัติก็มีได้กระทำความเรียบร้อยหรือเคร่งครัด เพราะไม่

ควรทำเมื่อหมัจจิวรคุมสองบา เป็นต้น นอกจากนั้นยังทรงกำหนดอีกว่า เมื่อพระสงฆ์เดินไปตามทาง พบพระเจ้าแผ่นดินหรือพระบรมวงศานุวงศ์ใหญ่เสด็จมาน ควรหยุดยืนแสดงอาการถวายเนตร นอกจากทรงวางระเบียบดังกล่าวแล้ว ยังทรงอธิบายด้วยว่า เพราะเหตุใดจึงควรแสดงความเคารพด้วยวิธีนั้น ๆ ในโอกาสต่างกัน

ระเบียบการซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงวางขึ้น พระองค์ได้ทรงคิดขึ้นเอง แต่ทรงนำมาจากพระวินัยในพระไตรปิฎก เป็นวิธีการแสดงความเคารพของพระสงฆ์ครั้งพุทธกาล เช่น อุฏฐานะหรือการลุกขึ้นยืนเป็นประเพณีที่ใช้กันอยู่ครั้งพุทธกาล นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่พระสงฆ์จะได้เข้าใจวิธีการแสดงความเคารพในลักษณะต่าง ๆ ได้ อย่างถูกต้อง และสามารถนำไปปฏิบัติด้วยความเรียบร้อยและถูกต้อง อันจะทำให้เกิดความพร้อมเพรียงกันในหมู่คณะสงฆ์

ทรงวางระเบียบเนื่องด้วยหนังสือสุทธิ

การปกครองคณะสงฆ์จะเป็นระเบียบเรียบร้อย ได้นั้นขึ้นอยู่กับหลักสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การปกครองดูแลอยู่ในบังคับบัญชาของตน ทนวยของการปกครองที่เล็กที่สุดของคณะสงฆ์คือผู้มีอำนาจสูงสุดในวัดคือเจ้าอาวาส พระสงฆ์ในวัดเป็นผู้อยู่ใต่บังคับบัญชาของเจ้าอาวาส เจ้าอาวาสจะต้องรู้จักพระสงฆ์ภายในวัดที่ตนปกครองเป็นอย่างดีและต้องเอาใจใส่ดูแลความประพฤติและความ เป็นอยู่ ฝ่ายพระสงฆ์ในวัดก็ต้องเชื่อฟังคำสั่งสอนของเจ้าอาวาส เมื่อทุกวัดปฏิบัติได้เช่นนี้แล้ว การคณะสงฆ์จะเจริญรุ่งเรือง ในขณะที่เกี่ยวกับภิกษุสามเณรวัดหนึ่งอาจมีความจำเป็นหรือต้องการจะไปอยู่วัดอื่นด้วยเหตุผลประการใดก็ตาม จึงเป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสที่จะต้องพิจารณาออกใบอนุญาต รับรองความประพฤติให้ภิกษุสามเณรผู้นั้นตามต้องการ ใบอนุญาตนั้นจึงเรียกว่า หนังสือสุทธิ

หนังสือสุทธิ หมายถึง หนังสือที่เจ้าอาวาสของวัดหนึ่งออกให้แก่ภิกษุสามเณรผู้ลาออกจากวัดนั้น เพื่อไปอยู่วัดอื่น หรือเมื่อเดินทางไปแห่งอื่น เป็นเครื่องแสดงความบริสุทธิ์ของภิกษุสามเณรผู้นั้น หนังสือสุทธิเป็นหนังสือที่มีความสำคัญมากในการปกครองคณะสงฆ์ เพราะการที่ภิกษุสามเณรจะออกจากวัดหนึ่งไปอยู่อีกวัดหนึ่งนั้นมิใช่จะกระทำได้โดยง่าย จะต้องมหนังสือรับรองความประพฤติหรือประวัติของภิกษุสามเณรผู้นั้นจากเจ้าอาวาสด้วย เป็นสิ่งแสดงให้เห็นสาเหตุของการออกจากวัดนั้นไป และแสดงให้เห็นว่าภิกษุสามเณรผู้นั้นมิใช่พระจรจัด ทำให้เจ้าอาวาสของวัดที่จะไปอยู่มีความเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของภิกษุสามเณรผู้นั้น หนังสือสุทธิต้องเป็นหนังสือรับรองจากเจ้าอาวาสจริง ๆ มิใช่หนังสือที่ภิกษุสามเณรออกขึ้นเองเป็นสิ่งปลอมแปลง เพราะฉะนั้น จึงเป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสของวัดอีกแห่งหนึ่ง จำต้องพิจารณาหนังสือสุตินั้นให้ละเอียดถี่ถ้วนก่อนที่จะรับภิกษุสามเณรเข้าวัดของตน เพราะปรากฏว่ามีภิกษุสามเณรบางรูปที่เป็นพระจรจัดไม่มีหลักแหล่ง อาจทำความเสื่อมเสียให้แก่วงการพระพุทธศาสนาได้

ในสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงปกครองคณะสงฆ์ทั่วประเทศนั้น ยังไม่มีระเบียบแบบแผนในการใช้หนังสือสุทธิ เจ้าอาวาสของวัดหลายแห่งก็ออกหนังสือสุตินั้นเอง หนังสือสุตินั้นจึงมีลักษณะต่าง ๆ กัน และในการออกหนังสือเจ้าอาวาสก็มิได้พิจารณาให้ละเอียดถี่ถ้วนกันว่า ภิกษุสามเณรผู้นั้นมีความประสงค์จริงแท้เพียงใดในการจะลาออกไปอยู่วัดอื่น เมื่อภิกษุสามเณรในวัดของตนขอร้องให้ออกไปอนุญาตก็จะออกให้ทันที และอีกประการหนึ่ง เจ้าอาวาสของวัดอีกแห่งเมื่อเห็นหนังสือสุทธิหรือใบอนุญาตก็ไม่วิจารณาให้รอบคอบรับรับภิกษุสามเณรผู้นั้นเข้าอยู่ในวัดของตนทันทีเช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนี้จึงทำให้มีพระสงฆ์บางรูปลาออกจากวัดหนึ่งไปอยู่อีกวัดหนึ่งตามความพอใจหรือถูกชักชวน โดยไม่มีเหตุผลที่จำเป็น จึงทำให้เกิดความยุ่งยาก สับสนแก่คณะสงฆ์ พระสงฆ์เหล่านั้นอาจเป็นผู้มีความประพฤติไม่ดี เจ้าอาวาสยินดียิ่งจะปล่อยให้ออกจากวัดของตนไปโดยไม่ไต่ถามความประพฤติไว้ในใบอนุญาตด้วย ทำให้เจ้าอาวาสอีกแห่งหนึ่งไม่ทราบข้อเท็จจริงและรับเข้าวัดของตนทันที ซึ่งพระสงฆ์เหล่านั้นอาจนำความเสื่อมเสียมาสู่วงการคณะสงฆ์ได้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงระหนักถึงข้อบกพร่องนี้ จึงได้ทรงวางระเบียบเนื่องด้วยหนังสือสุทธิไว้ เมื่อวันที่ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2458 เพื่อใช้เป็นหลักปฏิบัติอันถูกต้อง ทำให้การปกครองคณะสงฆ์ดำเนินไปโดยราบรื่น

ระเบียบเนื่องด้วยหนังสือสัทธินั้นทรงกำหนดไว้ 12 ข้อ ทรงอธิบายถึงความหมายของหนังสือสัทธิ ลักษณะการออก การใช้ การออกหนังสือสัทธินี้มี 2 อย่าง คือ ออกเจาะจงถึงผู้รับ และออกเป็นกลาง การออกเจาะจงถึงผู้รับใช้สำหรับภิกษุสามเณรจะลาไปอยู่วัดอื่น ส่วนการออกเป็นกลางนั้นใช้เป็นที่หนังสือเดินทางเพื่อจะได้แสดงแก่วัดตามทาง นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงแสดงตัวอย่างหนังสือสัทธิแบบต่าง ๆ ไว้ ในแต่ละแบบบรรจุข้อความโดยละเอียด เช่น ชื่อ ฉายาพระอายุพรรษา ชื่อพระอุปัชฌาย์ ความประสงค์ในการลาออกไปอยู่วัดอื่น และระบุความประพฤติไว้โดยละเอียดด้วย และทรงกำหนดข้อกำหนดของการออกหนังสือ นอกจากนั้นยังทรงกล่าวถึงเจ้าอาวาสว่าควรประพฤติเป็นธรรมในการออกหนังสือสัทธิด้วย เช่น ควรอนุญาตผู้สมควรจะได้รับอนุญาต และไม่ควรอนุญาตผู้ไม่สมควรได้รับอนุญาตเป็นต้น

เมื่อระเบียบการเนื่องด้วยหนังสือสัทธิขึ้นใช้ดังกล่าวแล้ว เจ้าอาวาสของวัดก็สามารถใช้เป็นแบบอย่างในการออกหนังสือสัทธิให้แกภิกษุสามเณรได้อย่างถูกต้อง และภิกษุสามเณรเหล่านั้นก็จะใช้หนังสือสัทธิในทางที่เป็นประโยชน์ ในการออกหนังสือสัทธิแต่ละครั้งนั้นก็มิใช่จะกระทำได้โดยง่ายดังที่แสดง เจ้าอาวาสจะต้องมีความพิจารณาในตัว ภิกษุสามเณรผู้นั้น ๆ มากยิ่งขึ้น ต่อเมื่อเห็นความจำเป็นจริง ๆ จึงจะอนุญาต นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่การปกครองคณะสงฆ์ ที่จะทำให้ระเบียบวินัยเคร่งครัดยิ่งขึ้น

ทรงรวมวัดในกรุงเทพฯ และหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ เข้าในคณะกลาง และทรงมีพระมหาสมณานัติ
ปรารภวัตรกรรมที่ซึ่งไม่จดทะเบียน

วัดเป็นสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติพระพุทธศาสนา วัดในประเทศไทยแบ่งเป็นประเภทที่สำคัญ 2 อย่าง ตามนิกายของพระสงฆ์ คือ วัดมหานิกาย และวัดธรรมยุติกนิกาย วัดมหานิกายมีจำนวนมากกว่วัดธรรมยุติกนิกาย เพราะเป็นวัดที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ อย่างไรก็ตาม วัดทั้ง 2 นิกายนี้เมื่อรวมกันแล้วก็มีจำนวนมากมาย จนไม่สามารถจะปกครองดูแลได้ทั่วถึง จึงมีความจำเป็นที่จะต้องจัดแบ่งวัดเหล่านั้นให้เป็นหมวดหมู่เพื่อสะดวกในการปกครอง

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ 5 แบ่งการปกครองเป็น 4 คณะที่สำคัญ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุติกนิกาย 3 คณะแรกเป็นฝ่ายมหานิกาย แต่ละคณะต่างมีเจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรองช่วยกันปกครอง เนื่องจากวัดแบ่งเป็น 2 ประเภทดังกล่าวแล้ว วัดที่เป็นฝ่ายมหานิกาย ก็จะขึ้นกับ 3 คณะแรกตามลักษณะที่ตั้ง กล่าวคือ วัดมหานิกายในภาคเหนือ ขึ้นกับคณะเหนือ วัดมหานิกายในภาคใต้ขึ้นกับคณะใต้ ส่วนวัดมหานิกายในกรุงเทพฯ ไม่กำหนดว่าขึ้นกับคณะใดแน่นอน คือ ขึ้นกับคณะเหนือบาง คณะใต้อ่าง และคณะกลางบ้าง ส่วนวัดฝ่ายธรรมยุติกนิกายทั่วพระราชอาณาจักรขึ้นกับคณะธรรมยุติกนิกายแห่งเดียว

จะเห็นได้ว่า ลักษณะการปกครองดังกล่าวมานี้ยังไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยเพราะวัดมหานิกายในกรุงเทพฯ ยังกระจัดกระจายอยู่ไม่เป็นระเบียบเหมือนวัดอื่น ๆ และได้จัดเป็นหมวดหมู่ใหม่แน่นอน ทำให้ไม่สะดวกในการปกครอง มีแต่วัดในอำเภออุสาคีแห่งเดียวเท่านั้นที่ขึ้นกับคณะกลาง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงตระหนักถึงปัญหาข้อนี้ จึงทรงพระดำริว่า ควรจะรวมวัดมหานิกายในกรุงเทพฯ ให้ขึ้นกับคณะกลางแห่งเดียว จึงทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต เพื่อจัดรวมวัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อย สะดวกในการปกครอง และทรงมีพระดำริอีกว่า เมื่อจัดการรวมวัดมหานิกายในกรุงเทพฯ แล้ว ก็ควรจะรวมวัดมหานิกายในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ มาขึ้นในคณะกลางด้วย เพื่อว่าคณะสงฆ์ในมณฑลเดียวกันจะได้อยู่ในการปกครองแห่งคณะเดียวกัน จึงทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต รวมวัดในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ มาขึ้นในคณะกลาง อยู่ในความบังคับบัญชาของเจ้าคณะกลาง ยกเลิกตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดการตามพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ดังนั้นใน พ.ศ. 2454 จึงได้ทรงวางระเบียบจัดการเกี่ยวกับคณะกลางไว้ 14 ข้อ² ดังจะได้อธิบายโดยสรุป คือ ตามระเบียบนั้นได้กำหนดให้วัดมหานิกายในกรุงเทพฯ ทั้งหมดที่ยังแยกกันอยู่ต่างคณะให้มาขึ้นกับคณะกลางแห่งเดียว และรวมวัดมหานิกายในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ให้ขึ้นใน

หัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ได้แก่ นนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ นครเขื่อนขันธ์, อยุธยา

2 แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 1 พ.ศ. 2456, หน้า 4 - 7

คณะกลางเช่นกัน นอกจากนี้ยังให้จัดแบ่งวัดทั้งหลายเข้าเป็นหมวดเป็นแขวง ผู้ครองวัดมีตำแหน่งเป็น เจ้าอาวาส ผู้ครองหมวดเป็นเจ้าคณะหมวด ผู้ครองแขวงเป็นเจ้าคณะแขวง การปฏิบัติหน้าที่ของใ้ช้สลับกันตามลำดับชั้น

ระเบียบการตั้งกล่าวมานี้ นับเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการปกครองคณะสงฆ์ เป็นการจัดวัดที่กระจัดกระจายให้รวมกันเป็นหมวดหมู่ แบ่งวัดในเขตเดียวกันให้รวมเป็นหมวด เป็นแขวง ตามลำดับ ทำให้สะดวกในการปกครอง เพราะวัดเป็นสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา จึงจำเป็นต้องจัดระเบียบการเกี่ยวกับวัดให้เรียบร้อยก่อน นอกจากนี้ยังได้กำหนดวิธีการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าอาวาส เจ้าคณะหมวด และเจ้าคณะแขวง ผู้ปกครองเหล่านี้ต้องสลับกันตามลำดับชั้น ทำให้สะดวกในการดำเนินงานต่าง ๆ เพราะทุกฝ่ายต่างร่วมมือกันทำงานในหน้าที่ของตน ต่างไม่ก้าวร้าวหน้าทิ่มแทงกัน แต่ฟังความคิดเห็นของกันและกัน ทำให้งานนั้นสำเร็จลุล่วงด้วยดี ระเบียบการนี้ นอกจากจะกำหนดเรื่องวัดแล้วยังมีข้อกำหนดเกี่ยวกับพระสงฆ์อีก กล่าวคือ พระสงฆ์ทุกรูปต้องมีสังกัดว่าอยู่วัดไหน เพื่อป้องกันผู้ปลอมแปลงเป็นพระ นอกจากนี้ยังมีข้อกำหนดเกี่ยวกับเจ้าอาวาสอีก เช่น ก่อนจะรับคนบวชหรือรับพระสงฆ์ไว้ในวัดต้องพิจารณาหลักฐานใหญ่ของแน่นอนเสียก่อน และให้จดทะเบียนพระสงฆ์ในวัดของตน เพื่อเป็นการป้องกันผู้อื่นที่จะอ้างว่าเป็นพระวัดนั้นซึ่งอาจเป็นภัยแก่วัดก็ได้ ถ้าเจ้าอาวาสของวัดทุกแห่งเอาใจใส่ดูแลพระสงฆ์ในวัดอย่างดี และปฏิบัติภารกิจศาสนาในวัดให้ดำเนินไปด้วยดีแล้ว เชื่อว่าการปกครองคณะสงฆ์จะเป็นระเบียบเรียบร้อยกว่าเดิมหลายเท่า

จะเห็นได้ว่าระเบียบการตั้งกล่าวของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังคงใช้กันอยู่ในปัจจุบันนี้ เพราะเป็นระเบียบการที่ทันสมัยอยู่เสมอ แม้จะกำหนดมาเป็นเวลานานแล้วก็ตาม และระเบียบการรวมวัดมหานิกายในกรุงเทพฯ ให้ชูลูกอยู่กับคณะกลางแห่งเดียวกันนี้ ก็เป็นประโยชน์อย่างยิ่งมาจนบัดนี้ จะเห็นได้ว่า วัดทั้งหลายทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมืองต่างขึ้นกับคณะในสังกัดของตนอย่างเป็นสัดส่วน ไม่กระจัดกระจายดังแต่ก่อน ทำให้สามารถปกครองดูแลได้ทั่วถึงและเป็นระเบียบเรียบร้อย

การรวมวัดต่าง ๆ เข้าเป็นหมู่คณะดังกล่าวมานี้ย่อมเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการปกครองคณะสงฆ์ แต่การที่เจ้าคณะจะดูแลวัดที่อยู่ในความปกครองของตนได้ทั่วถึงกันนั้นย่อมเป็นสิ่งที่ลำบาก ฉะนั้นจึงได้มีการจดทะเบียนวัดเกิดขึ้น กล่าวคือ วัดที่ขึ้นต่อคณะใดจะต้องจดทะเบียนและส่งบัญชี

รายงานความเป็นไปของวัดเป็นประจำทุกปีต่อเจ้าคณะ เพื่อให้ทราบว่าวัดนั้น ๆ มีความเจริญรุ่งเรือง
ขึ้นหรือทรุดโทรมประการใดบ้าง จะได้ทำการปรับปรุงแก้ไขต่อไป

* ในที่นี้จะกล่าวถึงพระมหาสมณัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงปรารภว่า ในระยะนั้น คือ ใน พ.ศ. 2457 วัดธรรมยุติกนิกายเป็นจำนวนมากไม่ยอมจดทะเบียนวัด
ขึ้นต่อคณะ พระองค์เสด็จประทับในที่ประชุมพระเถระคณะธรรมยุติกนิกาย ณ พระตำหนักเพชร วัดบวร
นิเวศวิหาร ทรงมีพระดำรัสว่า คณะธรรมยุติกนิกายนี้เคยได้รับพระราชทานพรพิเศษ คือมีอำนาจปกครอง
ตนเอง ไม่ต้องขึ้นอยู่ในปกครองของคณะอื่น ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา แม้ในพระราชบัญญัติปกครอง
คณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ในรัชกาลที่ 5 ก็ยังมียกเว้นไว้ ทรงตั้งพระทัยจะรักษาพรนี้ให้ยั่งยืนนาน แต่ปรากฏว่า
พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายบางพวก ถือเอาพรข้อนี้หลงไป คือไม่ยอมจดทะเบียนแล้วส่งบัญชีต่อเจ้าคณะ
ของตน ทรงยกตัวอย่างพระปลัดจีน เจ้าอาวาสวัดทอง เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมื่อก่อนเคยส่งบัญชีทุกปี
แต่ภายหลังเลิกส่งนานถึง 3 ปี เมื่อไม่ส่งบัญชี เจ้าคณะก็จะไม่ทราบความเป็นไปของวัดนั้น เช่นไม่ทราบ
สภาพของวัด ความประพฤติของพระสงฆ์ เมื่อเป็นเช่นนี้ เจ้าคณะก็ไม่สามารถปรับปรุงดูแลวัดต่าง ๆ
ได้ทั่วถึง ทำให้วัดบางแห่งต้องร้างไปเพราะไม่มีผู้ใดให้ความสนใจแม้แต่เจ้าอาวาส พระสงฆ์ในวัด
บางแห่งเป็นอลัชชี นำความเสื่อมเสียมาสู่วงการพระพุทธศาสนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส จึงทรงเห็นสมควรที่จะออกกระเบียบกำหนดวัดธรรมยุติกนิกายไว้ เพื่อให้การปกครองวัด
เป็นไปโดยราบรื่น พระองค์ทรงถือเอาอนุมัติของพระเถระทั้งหลายซึ่งได้ประชุมกัน เมื่อวันที่ 27
มิถุนายน พ.ศ. 2457 เป็นพระมหาสมณัติไว้ดังนี้²

วัดใดที่ไม่จดทะเบียนและไม่ส่งบัญชีแก่เจ้าคณะ ให้ตัดออกเสียจากคณะ โดยมอบให้อยู่ใน
ปกครองของเจ้าคณะในท้องถิ่น วัดที่ตั้งขึ้นใหม่ก็เช่นกัน เว้นแต่ว่าในภายหลังถ้าเจ้าคณะเห็นสมควร
จะรับเข้าในทะเบียนอีกก็ได้ นอกจากนั้นยังทรงกำหนดว่า ในเมืองหนึ่งหรือในมณฑลหนึ่ง ถ้ามีหลายวัด

1 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นิทานและเกร็ดประวัติ (พระนคร :
โรงพิมพ์สามมิตร, 2457), หน้า 525.

2 แถลงการณ์คณะสงฆ์เล่ม 2 พ.ศ. 2457, หน้า 71 - 3.

อาจจัดเป็นหมวดได้ โดยมีเจ้าคณะหมวดควบคุมดูแล และผู้ที่ตั้งวัชรกรรมยุติกนิกายขึ้นใหม่ ทองแจ่ม แก่เจ้าคณะใหญ่แห่งคณะนี้เสียก่อน และยังกำหนดโทษของวัดที่ไม่ปฏิบัติตามระเบียบนี้อีกด้วย

ระเบียบการดังกล่าวมานี้ นับเป็นประโยชน์ต่อคณะสงฆ์อย่างยิ่ง การที่เจ้าคณะต่าง ๆ จะปกครองดูแลวัดให้ทั่วถึง โดยมีได้รับความร่วมมือจากวัดนั้น ๆ ย่อมเป็นไปได้ เพราะจะทำให้เกิดความเสียหายหลายประการ เช่น วัดที่คิดจะปกครองตนเองโดยไม่ขึ้นแก่เจ้าคณะนั้น ย่อมปฏิบัติตามข้อบังคับของเจ้าอาวาส ซึ่งอาจไม่ตรงกับระเบียบการของคณะสงฆ์ วัดใดที่มีสภาพเสื่อมโทรมแก่เจ้าอาวาสไม่แจ้งให้ทางคณะทราบ วัดนั้นก็จะได้ไม่ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ เพราะส่วนใหญ่อยู่ตามท้องถิ่นไกล ๆ ดูแลไม่ทั่วถึง และที่สำคัญยิ่งคือ ความประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ ถ้าเจ้าอาวาสรายงานความประพฤติของพระสงฆ์ในวัดให้เจ้าคณะทราบทุกปีแล้ว ก็จะเป็นกรณี เพราะทำให้ได้ทราบว่าพระสงฆ์เหล่านั้นประพฤติตนดีเลวอย่างไร เพื่อทำการแก้ไขต่อไป เพราะถ้าปล่อยไว้ก็จะเป็นภัยแก่พระศาสนา ดังนั้นระเบียบการนี้จึงให้คณะสงฆ์อย่างถึงต่อคณะสงฆ์

ทรงจัดทำเนียบสมณศักดิ์ขึ้นใหม่

การปกครองคณะสงฆ์จะมีระเบียบเรียบร้อย เป็นปึกแผ่นได้ขึ้นอยู่กับบุคคลหลายฝ่ายในคณะสงฆ์ที่จะต้องร่วมมือกัน ผู้เป็นหัวหน้าในหมู่คณะต่าง ๆ ก็ต้องปกครองดูแลอยู่ในความปกครองของตน ให้มีความประพฤติปฏิบัติ อบรมสั่งสอนวิชาการต่าง ๆ ผู้ที่อยู่ใต้อปกครองก็ต้องเชื่อฟังคำสั่งสอนของหัวหน้าและต้องมีความสามัคคีกลมเกลียวกัน แต่ละฝ่ายต่างปฏิบัติหน้าที่ของตนด้วยความเคร่งครัด เมื่อทุกฝ่ายร่วมมือกันอย่างดีแล้ว การปกครองคณะสงฆ์ก็จะดำเนินไปโดยสะดวกและมีแบบแผนที่เป็นระเบียบเรียบร้อย ผู้ทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ในส่วนต่าง ๆ นั้นแบ่งเป็นหลายชั้นหลายฝ่ายด้วยกัน ซึ่งรวมเรียกว่า "สมณศักดิ์" หรือศักดิ์ของพระสงฆ์ เช่น เกี่ยวกับการปกครองบ้านเมืองซึ่งมีผู้ดำรงตำแหน่งและหน้าที่ลดหลั่นกันลงมาเป็นลำดับ ๆ

ตั้งแต่สมัยโบราณมายังไม่มียกตำแหน่งสำหรับพระสงฆ์ มีแต่ยศหรือฐานันดรของพระสงฆ์ โดยถือเอาวัดเป็นเกณฑ์ในการตัดสินว่าภิกษุรูปใดจะมียศสูงกว่ากัน กล่าวคือ ถ้าเป็นวัดใหญ่หรือวัดหลวง พระสงฆ์จะมียศสูง เช่น เป็นพระราชาคณะ เป็นต้น ถ้าวัดที่มีความสำคัญรองลงมา ยศของพระสงฆ์

ก็จะต่ำลงมาด้วย ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ 5 ใน พ.ศ. 2445 มีการตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครอง
 คณะสงฆ์ โดยแบ่งการปกครองเป็น หมวด แขวง เมือง มีผู้ปกครองเป็น เจ้าคณะหมวด เจ้าคณะ
 แขวง เจ้าคณะเมือง จึงได้เกิดมีตำแหน่งสำหรับการปกครองขึ้น ดังนั้นในระยะนี้จึงมีทั้งยศและ
 ตำแหน่งซึ่งรวมเรียกว่า สมณศักดิ์ของพระสงฆ์

การจัดทำเนียบสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ 5 แบ่งเป็น 2 อย่าง คือ ยศ (ฐานันดร) และ
 ตำแหน่ง ฐานันดรหมายถึงยศของพระสงฆ์ แปลว่าที่หรือชั้น เป็นไปโดยลำดับ ส่วนตำแหน่งนั้น
 หมายถึงหน้าที่อันพระสงฆ์จะพึงปฏิบัติตามกรณี ทั้งฐานันดร และตำแหน่งรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน
 และมีความเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน กล่าวคือ พระภิกษุผู้มีฐานันดรหรือยศยศอันมีตำแหน่งหน้าที่ที่พึงปฏิบัติ
 ตามหน้าที่ที่เทียบกัน เช่น พระภิกษุผู้มียศเป็นสมเด็จพระราชาคณะย่อมมีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ สมเด็จพระ
 พระราชาคณะต้องปฏิบัติหน้าที่ในฐานะเป็นเจ้าคณะใหญ่ แต่ตามความเป็นจริง พระภิกษุผู้จะได้รับแต่งตั้ง
 เป็นพระราชาคณะมักจะชราภาพ เป็นส่วนมาก จึงไม่สามารถจะปฏิบัติหน้าที่ในฐานะเป็นเจ้าคณะใหญ่
 ได้เต็มที่ ต้องมีพระสงฆ์อื่นปฏิบัติหน้าที่แทน แม้ว่าในทางทฤษฎี ฐานันดรและตำแหน่งจะมีความสัมพันธ์
 กันก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติทั้ง 2 อย่างนี้ไม่กลมเกลียวกันเสียทีเดียว ทั้งนี้เพราะ ฐานันดรหรือยศนั้นเหมาะ
 สำหรับพระสงฆ์ใหญ่ ผู้ไม่สามารถปฏิบัติงานได้เต็มที่ ส่วนตำแหน่งนั้นเหมาะสำหรับพระสงฆ์ที่มีความ
 สามารถจะปฏิบัติงานได้เต็มที่ ฉะนั้นทั้งฐานันดรและตำแหน่งจึงไม่ควรจะรวมกันถึงแก่ เพราะจะทำให้
 เกิดความไม่สะดวกในการปกครองคณะสงฆ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงตระหนักถึงปัญหาข้อนี้ ทรงพระ
 คำริเห็นสมควรที่จะแยกฐานันดรและตำแหน่งออกจากกัน เพื่อสะดวกในการบริหารงานของคณะสงฆ์
 ดังนั้นใน พ.ศ. 2455 จึงทรงแก้ไขทำเนียบสมณศักดิ์ขึ้นใหม่ ด้วยการแยกฐานันดรเป็นอย่างหนึ่ง
 และตำแหน่งอีกอย่างหนึ่ง ทางปฏิบัติหน้าที่ไม่ก้าวากายกัน อันจะทำให้งานนั้นดำเนินไปด้วยดี² กระทั่ง

¹ สภาการศึกษาหามกุฏราชวิทยาลัย, การคณะสงฆ์ หน้า 331

² ท่าหนักจันทร์, วัดบวรนิเวศวิหาร, "ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
 วชิรญาณวโรรส แจงความแก่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ" ที่ 109/261

กรรมการได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาตามพระคำริของพระองค์ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ทำเนียบสมณศักดิ์ที่ทรงจัดขึ้นใหม่พอจะสรุปได้ดังนี้

ฐานันดร (ยศ) พระองค์ได้ทรงจัดฐานันดรแห่งพระภิกษุไว้ทั้งหมด 21 ชั้น โดยเริ่มตั้งแต่ชั้นสูงสุดไปจนกระทั่งชั้นต่ำสุด ได้แก่ สมเด็จพระมหาสมณะ สมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ เรื่อยไปจนถึงฐานันดรชั้นต่ำสุดเรียกว่า พระพิธีธรรม

ตำแหน่ง พระองค์ทรงจัดตำแหน่งแห่งพระภิกษุไว้ทั้งหมด 11 ชั้น ตำแหน่งสูงสุด 3 อันดับแรกได้แก่ สกลสังฆปริณายก มหาสังฆนายก (เจ้าคณะใหญ่) สังฆนายก (เจ้าคณะรอง) ตำแหน่งตั้งแต่อันดับ 4 เป็นต้นไป แบ่งเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายบริหาร และฝ่ายปริยัติ ฝ่ายบริหารมีหน้าที่ปกครองดูแลคณะสงฆ์ ได้แก่ เจ้าคณะมณฑล รองเจ้าคณะมณฑล จนกระทั่งถึงรองเจ้าอาวาส ส่วนฝ่ายปริยัติ มีหน้าที่เกี่ยวกับการศึกษาของคณะสงฆ์ ได้แก่คณาจารย์เอก คณาจารย์โท คณาจารย์ตรี อาจารย์ใหญ่ และอาจารย์รอง

ทั้งฐานันดร (ยศ) และตำแหน่งจะต้องแยกจากกัน เช่นพระภิกษุผู้มียศเป็นสมเด็จพระราชาคณะ จะไม่มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ก็ได้ อาจให้พระราชาคณะอื่นที่มีความสามารถมีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่แทน ทั้งนี้เพราะภิกษุกว่าจะได้รับยศเป็นสมเด็จพระราชาคณะก็ชราภาพโดยมาก ไม่สามารถปกครองคณะได้เต็มที่ จึงควรหาผู้มีความสามารถดำรงตำแหน่งปกครองแทน ดังนั้น ภิกษุผู้มียศสูงอาจจะมีตำแหน่งสูงก็ได้ เพราะตำแหน่งเหมาะสมสำหรับผู้มีความสามารถเท่านั้น แต่ภิกษุที่มียศเท่ากันจะต้องเอาตำแหน่งเขาเทียบ คือด่าใครมีตำแหน่งสูงกว่าก็แสดงว่าสมณศักดิ์สูงกว่า

การจัดทำเนียบสมณศักดิ์ขึ้นใหม่ด้วยการแยกฐานันดร (ยศ) และตำแหน่งออกจากกันนี้ ทำให้สะดวกแก่การปกครองคณะสงฆ์อย่างยิ่ง เพราะผู้จะทำการปกครองโดยตรงนั้น ต้องเป็นผู้มีความสามารถมีกำลังเข้มแข็งพอที่จะปฏิบัติงาน มีวิชาภิกษุชราภาพดั่งแต่ก่อน

นอกจากทรงจัดทำเนียบสมณศักดิ์ดังกล่าวแล้ว พระองค์ยังทรงกำหนดเรื่องพัทธศัสนะศักดิ์อีกด้วย กล่าวคือ ภิกษุผู้มีสมณศักดิ์อย่างหนึ่งจะมีพัทธศัสนะอย่างไรบ้าง ทรงอธิบายลักษณะพัทธศัสนะของพระสงฆ์แต่ละชั้นโดยละเอียด เช่น สมเด็จพระมหาสมณะ ไขพัดแดงทนต์สีขาว สลับทาดเหลือง ปักเลื่อมคันทน์

1 แดงการณคณะสงฆ์เล่ม 1 พ.ศ.2456, หน้า 7 - 19

เป็นต้น และทรงกำหนดพักเบี่ยงญ์สำหรับภิกษุและสามเณรไว้ด้วย นอกจากนั้นยังทรงกำหนดอัตรานิกายภิกษุ (คาคาอาหาร) บรรดาศักดิ์ชั้นอีกในพ.ศ. 2459 ทรงกำหนดอัตรานิกายภิกษุคตของ พระสงฆ์ตามฐานันดรและ ตำแหน่งไว้โดยละเอียด¹

การกำหนดพัคคยและอัตรานิกายภิกษุคตดังกล่าวมานี้ นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการคณะสงฆ์ เพราะนอกจากจะเป็นเครื่องกำหนดคฤณวุฒิ และความสามารถของภิกษุแล้ว ยังมีลักษณะคล้ายเป็นรางวัล ทบแทนความสามารถของภิกษุอีกด้วย

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นพระกรณียกิจที่สำคัญในด้านการปกครองคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งผู้เขียนได้เลือกมากล่าวเฉพาะประเด็นที่เห็นว่าสำคัญเท่านั้น เพราะผลงานของพระองค์ในค่านนี้มีมากมายจนไม่สามารถจะนำมากล่าวได้ทั้งหมดในที่นี้ หัวข้อต่างๆ ที่กล่าวแล้วนั้นได้แก่พระกรณียกิจสำคัญของพระองค์คือ การเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ หลักเกณฑ์ต่างๆ ที่ทรงตั้งขึ้นใหม่เพื่อให้เขารูปกับระเบียบการตามพระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 เช่น ระเบียบการครองจีวรของพระสงฆ์หนิกาย ระเบียบเกี่ยวกับการแสดงความเคารพของพระสงฆ์ เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีธรรมเนียมที่ทรงตั้งขึ้นใหม่ เช่น ธรรมเนียมถวายพระราชาศัลแดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผลงานของพระองค์ดังกล่าวมานี้ นับเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่งในอันที่จะช่วยให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นระเบียบเรียบร้อย มีความสะดวกในการบริหารงาน และดำเนินไปโดยราบรื่น เพราะสิ่งสำคัญประการแรกในการที่จะช่วยให้พระพุทธานุศาสนาเจริญรุ่งเรืองก็คือ การจัดการปกครองคณะสงฆ์

ตั้งแต่สมัยโบราณมา ยังไม่มีความจำเป็นที่จะต้องจัดวิธีการปกครองคณะสงฆ์ เพราะสมัยนั้นยังมีพระสงฆ์น้อย จึงไม่มีปัญหายุ่งยากในการปกครอง ครั้นต่อมาพระสงฆ์เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา มีพระสงฆ์เป็นจำนวนมากกระจัดกระจายอยู่ทั่วประเทศ ความต้องการในการจัดวิธีปกครองจึงมีมากขึ้นด้วย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นความสำคัญและความจำเป็นที่จะต้องจัดการปกครองให้เขาระเบียบ เพราะลักษณะการปกครองก่อนสมัยของพระองค์นั้นยังไม่มีอะไรพอที่จะเป็นแบบแผนสำหรับปฏิบัติตามได้ มีแต่ความหละหลวมและชอบพวอง พระองค์จึงทรงจัดระเบียบการต่างๆ ในคณะสงฆ์ เพื่อให้วิธีการปกครองมีระเบียบแบบแผนเป็นสัดส่วน และสะดวก

¹ ประพันธ์ ศรีณรงค์, ความเป็นมาของพุทธศาสนาในเมืองไทย, (พระนคร : คลังวิทยา, 2500), หน้า 72

² ตำนานกัจจันทร, วัคขวนวิเวศวิหาร, "อัตรานิกายภิกษุคตบรรดาศักดิ์" พ.ศ. 2459

คือการปกครอง ระเบียบที่ทรงวางนั้นมีทั้งข้อบังคับและธรรมเนียมต่าง ๆ สำหรับป้องกันความเสียหายแห่งพระสงฆ์ และชักจูงให้ประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ดีงาม ทำให้พระสงฆ์มีความเคร่งครัดในธรรมาวินัยมากยิ่งขึ้น เพราะพระวินัยเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการปกครองคณะสงฆ์ ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า

"....พระวินัยนี้ ท่านเปรียบเหมือนค้ายร้อยดอกไม้ อันควบคุมดอกไม้ไว้ไม่ให้กระจัดกระจาย เพราะเหตุรักษาสงฆ์ให้ตั้งอยู่เป็นอันดี อีกอย่างหนึ่ง คนที่มาบวชเป็นภิกษุจากสกุลต่าง ๆ สูงบ้าง กลางบ้าง ต่ำบ้าง มีพื้นเพต่างกันมาแต่เดิม มีน้ำใจต่างกัน หากจะไม่มีพระวินัยปกครอง หรือไม่ประพฤติตามพระวินัย จะเป็นหมู่ภิกษุที่เลวทราม ไม่เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาแลเลื่อมใส ถ้าต่างรูปประพฤติตามพระวินัยอยู่แล้ว จะเป็นหมู่ภิกษุที่ดี นำให้เกิดความศรัทธาแลเลื่อมใส เหมือนดอกไม้ต่างพันธุ์เก็บคละกันมาในภาชนะ แม้บางดอกจะมีสีกลิ่นฐานอันงาม มีกลิ่นหอม เพราะโชนที่คละกันยอมเป็นของไม้นาคูไม้นาขมเลย ดอกไม้เหล่านั้น อันข้างผู้นาคูจักให้เขารับเก็บวางไว้ในพาน ย่อมเป็นของนาคูนาขม อยวาทแตกดอกไม้ทั้งยามเลย แม้แต่ดอกไม้ที่ไม่งาม ก็ยังพลอยเป็นของคู้ได้ รียบบนันเองทำให้เป็นของงาม"¹

อีกตอนหนึ่งทรงกล่าวไว้ว่า "... สนผู้ไม่รู้จักโค จักอาจรักษาฝูงโคได้อย่างไร ภิกษุไม่รู้อวินัย จักอาจรักษาสังฆารอย่างไร ความบกพร่องแห่งคณะสงฆ์ย่อมมีเพราะขาดความรู้วินัยนั้นเชียว"²

จากการปฏิบัติงานของพระองค์ในคานนี้ ยังผลให้คณะสงฆ์ทั่วประเทศในสมัยของพระองค์ มีความสงบเรียบร้อยและเจริญรุ่งเรือง เพราะสามารถปกครองดูแลได้ทั่วถึง และมีกฎระเบียบต่าง ๆ ที่ทันสมัยซึ่งพระสงฆ์ใช้เป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ทั้งนี้เป็นผลเนื่องมาจากพระปรีชาสามารถและพระวิริยอุตสาหะ ประจวบกับความเข้มแข็งเด็ดเดี่ยวของพระองค์ อย่างไรก็ดีตามในสมัยต่อมา เริ่มมีความไม่สงบเรียบร้อยในคณะสงฆ์ อาจเป็นเพราะผู้ทำหน้าที่ปกครองไม่เข้มแข็งเท่าพระองค์ จะเห็นได้จากความตอนหนึ่งซึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุขเล่ม 1 (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2472) หน้า 2.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุขเล่ม 3 (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2503) หน้า "ค่าน้ำ".

"เรื่องสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ลาออก เกิดการหมิ่นยังไม่เคยได้ยินข่าวมาเลย จะสืบหาความจริงให้คุณ สังเกตว่าสมัยนี้ทางหมู่พระสงฆ์ มีเหตุหยุกหยิกเกิดขึ้นบ่อย ๆ ไม่เรียบร้อยเหมือนครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงปกครองอยู่ เห็นได้ว่าอำนาจการปกครองหย่อนลงกว่าแต่ก่อน"

แสดงให้เห็นว่า ในระยะเวลาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงบริหารคณะสงฆ์อยู่นั้น การคณะสงฆ์ความเป็นระเบียบเรียบร้อยทุกทาง ทั้งทางด้านการปกครอง และการศึกษา ซึ่งเป็นผลมาจากการปฏิบัติงานของพระองค์อย่างไม่เห็นแก่ความเห็นคเห็น้อย และแม้เมื่อสิ้นสมัยของพระองค์แล้วระเบียบการต่าง ๆ ที่ทรงวางไว้ก็ยังคงใช้ปฏิบัติสืบต่อมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ แต่เหตุที่สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า "สมัยนี้ทางหมู่พระสงฆ์มีเหตุหยุกหยิกเกิดขึ้นบ่อย ๆ ไม่เรียบร้อยเหมือนครั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงปกครองอยู่" นั้น อาจเป็นเพราะว่าผู้ทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ในสมัยต่อมาไม่มีความเด็ดเดี่ยว ดังเช่นพระองค์ อย่างไรก็ตาม หลักเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ทรงออกใช้บังคับนั้น นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ต่อผู้ปกครองคณะสงฆ์ในสมัยต่อมาที่จะยึดถือเป็นแนวทางในการปกครองพระสงฆ์ให้เกิดความสงบเรียบร้อยในหมู่คณะ

¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระภาค 4 (พระนคร : คลังวิทยา, 2499), หน้า 151

การเผยแพร่วรรณคดีพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นอกจากจะทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการปรับปรุงลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ด้วยวิธีต่าง ๆ และจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ซึ่งได้กล่าวแล้วนั้น พระองค์ยังทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในลักษณะการเผยแพร่วรรณคดีพระพุทธศาสนาอีกด้วย เพราะพระพุทธศาสนาจะเจริญรุ่งเรืองได้ต้องอาศัยความร่วมมือของประชาชนในประเทศ แต่การที่จะทำให้ประชาชนทุกคนเข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนานั้นเป็นของยาก ทั้งนี้เพราะมีประชาชนเป็นจำนวนมากกระจัดกระจายอยู่ตามที่ต่าง ๆ ไม่สามารถเผยแพร่วรรณคดีของพระพุทธศาสนาได้ทั่วถึง อีกประการหนึ่ง ประชาชนที่อยู่ห่างไกลจากพระนครอาจได้รับอิทธิพลจากศาสนาอื่น เพราะประชาชนมีอิสระเสรีภาพในการนับถือศาสนา ฉะนั้นเพื่อเป็นการปลูกฝังจิตใจประชาชนให้ยึดมั่นในหลักธรรมของพระพุทธศาสนาจึงจำเป็นต้องมีการเผยแพร่วรรณคดีพระพุทธศาสนา

ลักษณะการเผยแพร่วรรณคดีพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสมีมากมายหลายประการ แต่ผู้วิจัยจะขอกล่าวเฉพาะลักษณะที่สำคัญและเด่นชัด 4 ประการเท่านั้น คือ ทรงพระนิพนธ์หนังสือธรรมในระดับต่าง ๆ ทรงพระนิพนธ์หนังสือเทศนา ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย และทรงออกหนังสือธรรมจักขุ ส่วนลักษณะบางประการที่เห็นว่าเป็นสำคัญมากแต่มีใต้นามกล่าวรวมไว้ ณ ที่นี้ เพราะได้กล่าวแล้วในตอนก่อนคือ เรื่องการจัดตั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัยด้วยวัตถุประสงค์ประการที่ 2 คือใช้เป็นสถานที่อบรมสั่งสอนและเผยแพร่วรรณคดีพระพุทธศาสนาแก่ประชาชน ซึ่งได้กล่าวแล้วในบทที่ 6 เรื่องการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ และอีกเรื่องหนึ่งคือการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ซึ่งได้กล่าวในเรื่องการปกครองคณะสงฆ์ ทั้ง 2 เรื่องนี้ถือว่าเป็นส่วนสำคัญมากของการเผยแพร่วรรณคดีพระพุทธศาสนา ในตอนนี้จะได้พิจารณาถึงลักษณะต่าง ๆ ของการเผยแพร่วรรณคดีพระพุทธศาสนาทั้ง 4 ประการคือ

ประการแรก ทรงพระนิพนธ์หนังสือธรรมในระดับต่าง ๆ วิธีที่จะทำให้ประชาชนรู้และเข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนาได้อย่างลึกซึ้งนั้น ไม่มีวิธีใดที่จะเหมาะไปกว่าการอ่านหนังสือธรรม เพราะการอ่านหนังสือธรรมนั้นประชาชนส่วนใหญ่สามารถทำได้เสมอ ๆ เป็นประจำ ถ้าอ่านไม่เข้าใจก็สามารถอ่านซ้ำได้หรืออ่านแล้วลืมก็เปิดอ่านใหม่ได้อีก แต่ระดับปัญญาของประชาชนไม่เท่ากัน ฉะนั้นหนังสือธรรมจึงแบ่งเป็นหลายประเภทตามระดับสติปัญญาและตามความพอใจของ

แต่ละบุคคล ประชาชนบางคนชอบอ่านหนังสือธรรมที่ลึกซึ้ง แต่บางคนชอบอ่านประเภทธรรมคา
เข้าใจง่าย การแต่งหนังสือธรรมจึงต้องอนุโลมตามความต้องการของบุคคลเหล่านั้น ตั้งแต่ชั้นง่าย
ที่สุดไปจนกระทั่งถึงชั้นยากที่สุด

ในสมัยก่อนนั้นยังไม่มีหนังสือธรรมสำหรับให้ประชาชนอ่าน ทำให้ประชาชนส่วนใหญ่ที่อยู่
อยู่ห่างไกลพระนครไม่มีโอกาสเข้าใจหลักธรรมของพระพุทธศาสนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระดำริว่า การศึกษาและการปฏิบัติธรรมเจริญแพร่หลายอยู่ในหมู่
พระสงฆ์และในวงของนักปราชญ์บางเหล่าเท่านั้น ไม่แพร่หลายไปในหมู่ประชาชนเป็นจำนวนมาก
ซึ่งถือว่าเป็นส่วนสำคัญยิ่งในการช่วยให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง ฉะนั้น จึงเท่ากับว่าการ
เผยแผ่และการปฏิบัติธรรมไม่สำเร็จประโยชน์อย่างเต็มที่แก่มหาชนตามความมุ่งหมายของพระพุทธ
ศาสนา พระองค์จึงทรงวางแนวทางแห่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และทรงจัดระเบียบธรรมต่าง ๆ
สำหรับสั่งสอนพุทธศาสนิกชนให้เหมาะสมกับบุคคลในระดับชั้นนั้น ๆ ที่จะศึกษาให้รู้ให้เข้าใจ และนำ
ไปประพฤติปฏิบัติได้ถูกต้อง เพื่อให้สำเร็จผลตามความมุ่งหมายดังกล่าวนี้ พระองค์จึงได้ทรงรจนา
หนังสือเบญจศีลเบญจธรรมและธรรมวิภาคภาคปฏิบัติแสดงคำสอนเบื้องต้นของพระพุทธศาสนา
สำหรับสามัญชนทั่วไปจะได้ศึกษาและนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน นับเป็นหนังสือขั้นต้น ทรงรจนา
อรรถศาสน์ แสดงประโยชน์อันบุคคลจะพึงได้ในชาตินี้และชาติหน้าตามคติทางพระพุทธศาสนา นับเป็น
คำสอนที่สูงขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง เป็นชั้นกลาง และทรงรจนาธรรมวิจารณ์ แสดงคำสอนขั้นสูงทางพุทธ-
ศาสนา เพื่อประโยชน์แก่บุคคลผู้สนใจในการปฏิบัติธรรมขั้นสูงจะได้ศึกษาและนำไปเป็นแนวทางแห่ง
การปฏิบัติ¹

สำหรับหนังสือเบญจศีลเบญจธรรมนั้น ทรงรจนาขึ้นตามพระบรมราชโองการของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อใช้เป็นหนังสือสอนเด็กในโรงเรียน หนังสือเล่มนี้
เป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระองค์มาก ถึงความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาว่า

¹ ธนาคารกรุงศรีอยุธยา, พระประวัติ (พระนคร : โรงพิมพ์มงคลการพิมพ์,
2514), หน้า (9).

"...หนังสือนี้ไต่ทราบข่าวว่า เป็นที่นิยมกันมาก ขอขอบพระทัยที่ไต่ทรงเรียบเรียงหนังสือขึ้นให้เป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชน แลบุตรหลานอันจะเกิดมาในภายหน้า ทั้งนี้ไต่ทรงไต่คติเคยประทาน ซึ่งหม่อมฉันถือว่าเป็นเกียรติยศแก่ตัวหม่อมฉันมากอีกโสดหนึ่งด้วย"¹

หนังสือธรรมที่ทรงรจนาขึ้นนี้ไต่ทรงพิมพ์ออกแจกจ่ายแก่ประชาชนและตามวัดต่าง ๆ ครั้นเมื่อหนังสือเป็นที่นิยมแพร่หลายแล้ว จึงจัดให้มีการจำหน่ายในราคาเยา นับเป็นงานที่เพิ่งเริ่มปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกโดยพระองค์เอง และนับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อวงการพระพุทธศาสนา เพราะจะช่วยให้ประชาชนทั่วไปได้รู้และเข้าใจในทางปฏิบัติธรรมลึกซึ้งยิ่งขึ้นอันจะเป็นเครื่องนำวิถีชีวิตให้ดำเนินไปโดยราบรื่น นับว่าเป็นผลสำเร็จประการหนึ่งในการเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้แพร่ไปในหมู่มหาชนทั่วไปไม่จำกัดเฉพาะในหมู่พระสงฆ์และวงนักรบราษฏรเท่านั้น

ประการที่สอง การแต่งหนังสือเทศนา เนื่องจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงริเริ่มรจนาหนังสือธรรมขึ้นดังกล่าวแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นประโยชน์และเป็นที่ต้องพระราชประสงค์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา จึงได้ทรงอาราธนาให้พระองค์ทรงรจนาพระธรรมเทศนาส่งไปแจกจ่ายตามวัดต่าง ๆ ในหัวเมือง เพื่ออภิกษุสามเณรจะได้ศึกษาและใช้เทศนาสั่งสอนประชาชน

เหตุที่จะได้มีการแต่งหนังสือเทศนาขึ้นใหม่นั้นมีหลายประการ ประการแรกคือ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ ทั่วประเทศ บางครั้งเสด็จไปบำเพ็ญพระราชกุศลในวัด พระสงฆ์ในวัดก็ถวายเทศนา แต่พระธรรมเทศนาที่จัดถวายนั้นเป็นของโบราณ พระองค์ไม่ค่อยเข้าพระทัย ทรงมีพระดำริว่า เมื่อพระองค์ไม่เข้าพระทัยแล้ว บรรดาชาวบ้านจะเข้าใจได้อย่างไร จึงทรงขอร้องให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรจนาหนังสือเทศนาขึ้นใหม่ พระราชทานไปตามวัดในหัวเมือง อีกประการหนึ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ เอง ก็ทรงมีพระดำริว่า หนังสือเทศนาที่แต่งขึ้นในสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารนั้น เป็นของโบราณพ้นสมัยนิยมเสียแล้ว ไม่จับใจผู้ฟังและไม่ชวนให้สนใจ จึงทรงคิดทำนุบำรุงการเทศนาขึ้นใหม่ ดังพระปรารภตอนหนึ่งของพระองค์ ความว่า

¹ คำหนักจันทร์, วัดบวรนิเวศวิหาร, "พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพุทธมณฑลนวมชิรญาณวโรรส" ฉบับที่ 59, 11 สิงหาคม ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446).

"กวยหนังสือเทศนาอันท่านผู้แต่งไว้ตามคราว เป็นของลวงสมัยเสียแล้ว พระธรรม
 กติกามีน้อย ผู้เทศนาใช้อ่านหนังสือเหล่านั้นจึงไม่ชวนฟัง ฝ่ายพระธรรมกติกเล่า ก็พอใจ
 จะเทศนาธรรมที่ตนชอบ ไม่ฟังอริยาศัยของผู้ฟัง ถึงฟังเข้าใจก็เห็นว่าข้อความที่กล่าวเป็นของ
 ไม่ต้องการ ข้าพเจ้าได้รู้สึกเรื่องนี้มานานและได้เปลี่ยนวิธีเทศนา ดังท่านยกขึ้นกล่าวแล้วนั้น
 และได้แนะนำพวกศิษย์ให้ทำตามลวงปฐมนั้นมาแล้ว ถ้าฟังกลับตัวเมื่อสิบปีนี้ คนสนใจทั้งธรรมจะ
 มีน้อยกว่านี้ลงมาก ครั้นมีหน้าที่ต้องบำรุงการนี้ ได้ทำให้มีผู้เทศน์ขึ้นและแนะนำกันต่อไป การ
 เทศนาจึงเจริญขึ้น นอกจากนั้นการเรียนธรรมยังสนับสนุน ส่วนหนังสือเทศนาก็ยังเป็นของที่ต้อง
 การใช้ในพิธีต่าง ๆ บ้าง ใช้ตามวัดในหัวเมืองบ้าง การแต่งก็พอจะจ่ายให้ช่วยกันทำได้ แต่การ
 ตรวจนอกจากข้าพเจ้า จะต้องเลือกหาผู้เหมาะที่สุดหรือจะต้องทั้งคณะกรรมการประชุมตรวจ
 อย่างไม่รู้ก็ ไคยลทางอื่นอยู่แล้ว จึงไม่กระตือรือร้น มุ่งจัดการเรียนไปก่อน"²

พระองค์ทรงบำรุงการเทศนาด้วยการฝึกกรรมกติกให้สามารถเทศนาด้วยดีปาก หรือ
 แต่งเรื่องขึ้นเองก็ได้ ในการทรงรจนานหนังสือเทศนาแต่ละเรื่องของพระองค์นั้น พระองค์จะทรงนำ
 ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกเรื่องก่อนเสมอ เพื่อจะได้ทรงตรวจตราแก้ไข
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นในเรื่องความเข้าใจของผู้ฟัง เทศน์เป็นสำคัญ และ
 ไม่ทรงมีพระราชประสงค์ให้เนื้อเรื่องพิสดารมากนัก เพราะจะทำให้ผู้ฟังเบื่อหน่าย และการที่มีข้อ
 ความซ้ำกันบ่อยก็อาจทำให้เรื่องไม่น่าสนใจ ทรงมีพระราชประสงค์ให้ข้อความสั้นกระชับรัดแต่
 กระจางซัดเข้าใจง่าย แสดงให้เห็นว่าหนังสือเทศนาที่ทรงรจนารขึ้นและได้รับการตรวจแล้วนั้น จึงเป็น
 หนังสือเทศนาที่น่าสนใจ ฟังแล้วเข้าใจง่าย ทำให้ต้องการฟังบ่อย ๆ หนังสือเทศนาที่ทรงรจนารขึ้นนั้น
 มีมากมายหลายเล่ม เช่น มงคลวิเสสสภา อัมปมาทธรรม สติสัมปชัญญภา มรวาสัมมกถา เป็นต้น

การแต่งหนังสือเทศนาขึ้นใหม่นี้ นับเป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาประการหนึ่ง เพราะ
 กิ่งที่กล่าวแล้วว่าหนังสือเทศนาเก่า ๆ ซึ่งเขียนในโบราณนั้นไม่เป็นที่นิยม เนื้อเรื่องไม่น่าสนใจเท่าที่ควร
 และไม่แพร่หลาย เมื่อมีการแต่งหนังสือเทศนาขึ้นใหม่ด้วยเนื้อเรื่องที่น่าสนใจ ข้อความที่ฟังเข้าใจง่าย

¹ พระธรรมกติก หมายถึงพระภิกษุผู้มีความรู้ความสามารถ และชำนาญในการแสดง

² ธนาคารกรุงศรีอยุธยา, พระประวัติ, หน้า 348.

และได้รับการตีพิมพ์ จึงทำให้หนังสือเป็นจำนวนมาก สามารถส่งไปตามวัดต่าง ๆ ใต้ทั่วถึง พระสงฆ์ ก็จะสามารถเทศนาสั่งสอนประชาชนด้วยเนื้อเรื่องที่เข้าใจง่าย ทำให้ประชาชนมีความซาบซึ้งใน พระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น นับเป็นการส่งเสริมการเผยแพร่เกี่ยวกับการเทศนาของพระสงฆ์แก่ประชาชน แบบใหม่ซึ่งได้ประโยชน์อย่างเป็นที่น่าพอใจ

ประการที่สาม การตั้งโรงพิมพ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระดำริว่า ประชาชนนิยมอ่านหนังสือธรรมกันแพร่หลายแล้ว ประกอบกับหนังสือเรียนสำหรับ พระสงฆ์มีจำนวนมากขึ้น ไม่สะดวกที่จะใช้หนังสือเล่มอื่นอีกต่อไป ฉะนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องใช้วิธี พิมพ์หนังสือ จึงทรงพระดำริตั้งโรงพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง โดยดำเนินการตามแนวเดิมที่พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตั้งขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหาร ขณะ ที่ทรงผนวชอยู่

ในสมัยที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารนั้น การตีพิมพ์หนังสือยังไม่แพร่หลาย มีแต่โรงพิมพ์ของพวกมัทธันนารี เท่านั้นที่พิมพ์หนังสือสอนศาสนา เจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้น ที่วัดใน พ.ศ. 2379 เพื่อใช้พิมพ์พระปาตีโมกข์ บทสวดมนต์ และแบบแผนอย่างอื่น ๆ อีก ในครั้ง นั้นพิมพ์เป็นอักษรอริยกะ แต่ต่อมาอักษรอริยกะไม่เป็นที่นิยม ประกอบกับสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายในการพิมพ์ มาก การตั้งโรงพิมพ์ครั้งนั้นจึงต้องล้มเลิกไป

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงครองวัดบวรนิเวศ วิหารใน พ.ศ. 2435 ได้ทรงริ่ฟื้นกิจการพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ได้ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์สำหรับพิมพ์ หนังสือของมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นใหม่ ใน พ.ศ. 2437 พิมพ์หนังสือหลักสูตรการศึกษาอบรมธรรม วินัยของภิกษุสามเณรและหนังสือสอนศาสนาแก่ประชาชนทั่วไปซึ่งจำหน่ายในราคาเบา โรงพิมพ์นี้ นอกจากจะพิมพ์หนังสือของมหามกุฏราชวิทยาลัยโดยเฉพาะแล้ว ยังสามารถรับพิมพ์หนังสือแก่ประชาชน ทั่วไปอีกด้วย กิจการของโรงพิมพ์นี้นับว่าอยู่ในขั้นเจริญดีและดำเนินต่อมาจนปัจจุบันนี้

การจัดตั้งโรงพิมพ์นี้นับเป็นกิจการที่ช่วยส่งเสริมให้พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย ประการหนึ่ง เพราะในระยะนั้นกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัยกำลังเจริญก้าวหน้า จำเป็นต้องพิมพ์ หนังสือให้พอแก่ความต้องการของนักเรียน และอีกประการหนึ่ง การที่ได้ทรงรจนานหนังสือธรรมขึ้นโดย

มีจุดประสงค์ที่จะใช้สอนศาสนาแก่ประชาชน จึงจำเป็นต้องพิมพ์หนังสือเพื่อให้ได้จำนวนมากพอที่จะแจกจ่ายแก่ประชาชนหรือจำหน่ายในราคาเบา เพราะถ้ามีหนังสือน้อยเล่ม ก็จะไปแพร่หลายไปสู่ประชาชนทั่วประเทศ ทำให้ประชาชนไม่มีโอกาสอ่านและรู้ซึ่งในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ประกอบกับได้ทรงรจนานักหนังสือเทศนาขึ้นใหม่ให้พระสงฆ์เทศนาสั่งสอนประชาชน ฉะนั้นโรงพิมพ์จึงมีประโยชน์อย่างยิ่งที่จะใช้พิมพ์หนังสือธรรมและหนังสือเทศนาตลอดจนหนังสือเรียนหลักสูตรต่าง ๆ และยกมาเป็นกิจการเจริญก้าวหน้าจึงสามารถรับพิมพ์หนังสือของประชาชนทั่วไปได้

ประการที่สี่ การออกหนังสือธรรมจักษุ หนังสือธรรมจักษุเป็นนิตยสารรายเดือน เริ่มออกครั้งแรกใน ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) ภายหลังจากการจัดตั้งมหาวิทยาลัยหนึ่งเป็นหนังสือแปลพระไตรปิฎกและศาสนโวาทต่าง ๆ รวบรวมเรื่องธรรมและเรื่องราวที่ผู้แต่งไว้ในสมัยโบราณหลายเรื่อง

จุดประสงค์ในการออกหนังสือธรรมจักษุนี้ เพื่อเป็นของสมนาคุณแก่ผู้ช่วยเหลือกิจการของมหาวิทยาลัยจนสำเร็จสมพระราชประสงค์และตั้งมั่นคงสืบต่อมา และเพื่อลงข่าวคราวความเป็นไปต่าง ๆ ของมหาวิทยาลัย เช่น ได้มีสาขาของวิทยาลัยออกไปที่พระอาราม จำนวนพระสงฆ์สามเณรที่เสวย จำนวนผู้ศรัทธาบริจาคเงินช่วยเหลือ กิจการเจริญก้าวหน้าหรือไม่ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ผลประโยชน์ทางอ้อมที่ได้รับจากจุดประสงค์นี้มากมาย กล่าวคือ ทำให้ผู้อ่านสามารถอ่านเรื่องธรรมต่าง ๆ ที่รวมอยู่ในหนังสือเล่มนี้ซึ่งมีหลายเรื่อง และเป็นของนักเขียนเก่า ๆ ที่พอจะเชื่อถือได้ถึงความตอนหนึ่งกล่าวว่

"ส่วนหนังสือธรรมจักษุนี้ เป็นที่รวบรวมเรื่องต่าง ๆ ที่ได้กล่าวไว้ในหนังสือเก่า ๆ ที่อ้างว่าเป็นพระคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา เหมือนเป็นโรงธรรมสภาที่ผู้อ่านเข้าไปนั่งฟังโดยคำแสดงความคิดเห็นของนักปราชญ์ในปางก่อนมีพระพุทธรเจ้า เป็นต้น ..."

แต่เนื่องจากในเล่มนี้มีเรื่องราวหลายเรื่องปนกัน ผู้อ่านจะตองรู้จักใช้วิจารณญาณในการพิจารณาว่าเรื่องใดควรเชื่อถือได้ หรือเรื่องใดไม่ควรเชื่อถือ ผู้อ่านควรวินิจฉัยยึดถือแต่ข้อความที่เป็นประโยชน์และถือแต่ธรรมที่เป็นแก่นสารเท่านั้น จึงจะทำให้หนังสือธรรมจักษุมีคุณค่ามากยิ่งขึ้น

เรื่องราวในหนังสือธรรมจักษุแบ่งเป็น 10 แผนก ต่างกันไปตามอัชฌาศัยและความต้องการของผู้อ่านแต่ละคน เรื่องแรกได้แก่ พุทธสมัย คือแปลงพระสูตรพุทธภาษิตที่พระพุทธเจ้าคริสต์สอนประชุมชนในสถานนั้น ๆ เป็นสำนวนที่คนสามัญเข้าใจง่าย เรื่องที่สอง คือเรียงคำอธิบายความแห่งพระสูตรที่ได้แสดงแล้วนั้น เรื่องที่สาม คือ พุทธานุพุทธประวัติ เป็นเรื่องของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก เรื่องที่สี่ เป็นคำอธิบายความแห่งพุทธานุพุทธประวัติ เรื่องที่ห้า คือ ปกตินกเทศนา เป็นพระธรรมเทศนาเบ็ดเตล็ดที่พระพุทธเจ้าคริสต์ในถิ่น ๆ เรื่องที่หก คือ กถามรรค เป็นเรื่องที่แต่งว่าด้วยธรรมต่าง ๆ เรื่องที่เจ็ด คือ ธรรมเหตุย เป็นข้อความที่เป็นหัวใจธรรม เรื่องที่แปด เป็นสุภาษิตที่นิทานประภมย เรื่องที่เก้า เป็นหนังสือที่นักปราชญ์เกาเต่งไว้ และเรื่องสุดท้าย เป็นเรื่อง เบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา

การออกหนังสือธรรมจักษุนี้เป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาประการหนึ่ง เพราะนอกจากจะเป็นเครื่องทดแทนบุญคุณของผู้มีจิตศรัทธาช่วยเหลือวิद्याลัย ทำให้ผู้นั้นมีกำลังใจที่จะช่วยเหลือต่อไปแล้วยังเป็นการเผยแพร่หลักธรรมต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนาหลายเรื่องสู่ประชาชนอีกด้วย ทำให้ผู้อ่านมีโอกาสเลือกอ่านเฉพาะเรื่องที่ตนสนใจเท่านั้น เรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ก็เป็นของนักเขียนต่างกัน ทำให้ได้ทราบความคิดเห็นต่าง ๆ ของผู้เขียนเหล่านั้นทำให้ผู้อ่านเกิดสติปัญญา และยังมีเรื่องเบาสมองที่แฝงหลักธรรมไว้ด้วย นอกจากนี้จะทำให้ผู้อ่านเกิดสติปัญญาจักพิจารณาไตรตรองหาเหตุผลแล้ว ยังได้รับความเพลิดเพลินจากการอ่านอีกด้วย

ลักษณะการเผยแพร่พระพุทธศาสนาทั้ง 4 ประการของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสถึงกลาวมานี้ อาจจะยังไม่เห็นผลเด่นชัดในสมัยของพระองค์ เพราะเป็นระยะเวลาแรกเริ่ม ประกอบกับมีปัจจัยอื่น ๆ ที่ไม่อำนวยความสะดวกให้ เช่น การขาดทุนทรัพย์ เป็นต้น แต่ในระยะต่อมากิจการต่าง ๆ ก็ดำเนินไปด้วยดี เพราะพระองค์ทรงวางรากฐานไว้อย่างแข็งแรงและมั่นคง แม้จะมีอุปสรรคแต่ก็ผ่านลุล่วงไปด้วยดี จนกระทั่งเห็นผลเด่นชัดในสมัยต่อมาและในปัจจุบันนี้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นนักปฏิรูปทางคณะสงฆ์ของประเทศไทยอย่างแท้จริง จะเห็นได้ว่าผลงานของพระองค์แต่ละอย่างนั้นเป็นที่ทรงคิดค้นขึ้นใหม่และที่ทรงปรับปรุงของเก่าให้ดียิ่งขึ้น ประโยชน์ที่ได้รับจากการปฏิรูปของพระองค์ ไม่เพียงแต่ทางฝ่ายคณะสงฆ์ได้รับเท่านั้น

ทางฝ่ายบ้านเมืองก็ได้รับประโยชน์มากเช่นกัน เพราะการปฏิบัติงานของพระองค์ดำเนินไปอย่างกว้างขวาง ทำให้ผลงานของพระองค์แพร่หลายไปทั่วประเทศ และใช้เป็นหลักปฏิบัติสืบมาจนกระทั่งทุกวันนี้

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาที่กล่าวมาตั้งแต่บทที่ 5 จนถึงบทที่ 7 นี้ แบ่งออกเป็นหัวข้อสำคัญ 3 ประการดังกล่าวแล้ว คือ การศึกษาของคณะสงฆ์ การปกครองคณะสงฆ์ และการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระกรณียกิจทั้ง 3 ประการนี้ เป็นสิ่งที่เริ่มปฏิบัติอย่างจริงจังเป็นครั้งแรกโดยพระองค์เอง อาจกล่าวได้ว่า ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชหรือสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์แรกที่ทรงปรับปรุงคณะสงฆ์อย่างจริงจังในทุก ๆ ด้าน เพราะก่อนสมัยของพระองค์แม้จะมีการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในประเด็นต่าง ๆ โดยพระเจ้าแผ่นดินบ้าง หรือ โดยสมเด็จพระสังฆราชบ้าง แต่มิได้รวมหมดทุก ๆ ด้าน พระองค์ทรงเจริญรอยตามพระราชบิดา คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรัชกาลที่ 3 การปฏิรูปครั้งนั้นเป็นเพียงการแก้ไขความประพฤติอันบกพร่องของพระสงฆ์เท่านั้น แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแก้ไขข้อบกพร่องทุก ๆ ด้านของคณะสงฆ์ทั้งทางการศึกษา การปกครอง ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญก้าวหน้า

ในด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ที่ทรงดำเนินการนั้น ประการแรกทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น ใน พ.ศ. 2436 ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยใช้เป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมแห่งแรกของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย แม้จะมีอุปสรรคต่าง ๆ ในการดำเนินกิจการ แต่ในที่สุดก็ประสบผลสำเร็จจนกระทั่งเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์อยู่ในปัจจุบันนี้ นับเป็นการส่งเสริมการศึกษาทางพระพุทธศาสนาในระดับมหาวิทยาลัยเป็นครั้งแรก ต่อมาใน พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะขยายการศึกษาของชาติออกไปถึงหัวเมืองหัวพระราชอาณาจักร โดยใช้วัดเป็นสถานที่ฝึกสอนและพระสงฆ์เป็นครูผู้สอน โดยยึดถือประเพณีเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ ในครั้งนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงดำเนินการทุกอย่างจนสำเร็จจุลวงไปด้วยดีตามพระราชประสงค์ทุกประการ ต่อมาใน พ.ศ. 2454 ได้ทรงริเริ่มให้มีการศึกษานักธรรมขึ้น และขยายการศึกษาจากส่วนกลางไปสู่ส่วนภูมิภาคหัวพระราชอาณาจักร พระกรณียกิจในด้านการศึกษาของพระองค์ นอกจากพระสงฆ์จะได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่แล้ว ฝ่ายฆราวาสก็ได้รับประโยชน์มากเช่นกัน จะเห็นได้จากการขยายการศึกษาออกไปถึงหัวเมืองทั่วประเทศ ทำให้กุลบุตรของชาติได้รับการศึกษาทั่วหน้ากัน.

ในด้านกรปกครอง คณะสงฆ์ ทรงวางระเบียบต่าง ๆ ในการปกครองให้เคร่งครัดและ
รัดกุมยิ่งขึ้น ไม่ให้มีช่องว่างที่จะเป็นข้อบกพร่องในการบริหารงาน ทำให้ลักษณะการปกครองมีแบบแผน
ที่เรียบร้อย เป็นสัดส่วน วิธีการบริหารงานก็เป็นไปโดยสะดวก พระสงฆ์มีความเคร่งครัดในพระธรรม
วินัยอันเป็นเครื่องช่วยให้เป็นผู้ประพฤติดีมีศีลธรรม

ในด้านการเผยแผรพระพุทธศาสนา ได้ทรงรจนานั่งสี่ธรรมระดับต่าง ๆ แจกจ่ายแก่
ประชาชนทั่วไป เพื่อให้ประชาชนที่อยู่ห่างไกล ได้อ่านและเข้าใจในหลักธรรมมากยิ่งขึ้น และได้ทรง
รจนานั่งสี่เทศนาขึ้นใหม่ให้ทันสมัยและมีประโยชน์มากกว่าเดิม นอกจากนั้นยังได้ทรงจัดให้มีการออก
หนังสือธรรมจักษุอันเป็นหนังสือรวบรวมเรื่องธรรมต่าง ๆ เพื่อประชาชนจะได้ศึกษาหาความรู้ และ
ได้ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์ขึ้นเพื่อพิมพ์หนังสือต่าง ๆ ดังกล่าว

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีพระชนมชีพอยู่เพื่อการพระพุทธ
ศาสนาโดยแท้จริง ทรงปฏิบัติกิจพระศาสนาด้วยความเข้มแข็งอดทนอย่างไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย โดยมีพระ-
ประสงค์ ที่จะให้พระพุทธศาสนาในประเทศไทยเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นทุกทาง ทั้งทางการศึกษา การ
ปกครอง ตลอดจนความประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ ซึ่งจะเป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาประเทศชาติ พระองค์
ทรงสละเวลาความสุขสบายส่วนพระองค์ให้กับการงานโดยแท้จริง ทรงเป็นผู้ริ่ร้างงานและรับผิดชอบ
หน้าที่อย่างยิ่ง จะเห็นได้จากข้อความตอนหนึ่งของพระองค์ซึ่งแสดงให้เห็นว่าทรงปฏิบัติงานตลอดเวลา
มิได้พักผอนจนทำให้พระสุขภาพทรุดโทรมลง

"ตั้งแต่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรองในธรรมยุติกนิกายมาจนบัดนี้ได้ 18 ปีแล้ว
ไม่ได้มีเวลาชอนอารมณ์เลย ตั้งแต่ศก 101 ได้หัดคนในการปกครอง แลเอาใจใส่ในการบอก
ปรีดีธรรม บำรุงการเล่าเรียนซึ่งเสื่อมทรามลงให้กลับเจริญขึ้น เพียงเท่านั้นก็นับว่าไม่หนัก
ครั้งถึงศก 107 ทรงรับเป็นภาระจัดการชำระไฟไตรปิฎกลงพิมพ์ เพื่อให้ทันพระราชพิธีรัชดาภิเษก
ในศก 112 เพิ่มเติมขึ้นอีก การเก่าก็ยังคงทำอยู่ ในรวางนี้ได้ความบอบช้ำ ลำบากกาย ลำบาก
จิตต์เป็นอย่างมาก กำลังน้อยถอยลงไม่คืนอีก การไฟไตรปิฎกยังไม่ทันแล้วเสร็จ เสียดังพอใช้ถวายแด่
พระชนม ต่อเป็นสมภารวัดบวรนิเวศวิหาร จัดการบำรุงวัด ซึ่งเสื่อมทรามไปตั้งแต่ครั้งเสด็จ
ทานทรงพราลง ยังไม่ทันไร เกิดเรื่องตั้งมหาสมุทรวิทยาลัยขึ้นอีก คราวนี้ต้องออกกำลังกาย
กำลังความคิดเป็นอันมากถึงกับเรียกไควานอนตาไม่หลับ การพอจะสงบ เมื่อปีกลาย ก็พอรับสั่ง

ไปรักให้รับเป็นธรรมาจารย์ เรื่องการศึกษาหัวเมือง เพิ่มเติมขึ้นอีก การช่างหนึ่ง ๆ ดูเหมือนไม่สู้ไรร
ถึงจะหนักก็เบาแต่ชั่วคราว ที่ประจำก็ไม่ไรรัก แต่เพราะไม่มีคนรับใช้บริวาร ต้องทำเองแลเกิด
ท้อกันไปไม่มีเวลาอยู่ และยังรวมอยู่ในหัวข้อเหล่านี้ก็มีอีกมาก เช่นแต่งตำราเรียนเป็นต้น จนทำ
งาน แลดูงานไม่ว่าถึงขยับบัลลังก์การงานที่ทำทั้งตนเอง"¹

จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีภารกิจอย่างหนัก
ตลอดเวลา มีไควางเว้น ทรงอุทิศเวลาส่วนใหญ่ให้กับงานด้านทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยแท้จริง
แม้ว่าการปฏิบัติงานบางอย่างจะมีความยากลำบากและมีอุปสรรคนานาประการ แต่ด้วยพระปรีชา
สามารถและพระวิริยอุตสาหะของพระองค์ จึงทำให้พระองค์ทรงสามารถฟันฝ่าอุปสรรคต่าง ๆ เหล่านั้น
ไปได้โดยดี พระองค์ทรงเป็นประมุขสงฆ์พระองค์แรกหรืออาจกล่าวได้ว่าพระองค์เดียวในสมัยกรุง
รัตนโกสินทร์ ที่ทรงมีพระอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์ จึงทำให้ทรงมีโอกาสแก้ไขปรับปรุง
ขอบเขตของต่าง ๆ ของคณะสงฆ์ได้อย่างเต็มที่ และผลจากการปฏิบัติงานของพระองค์ก็สามารถทำให้
พระประสงค์ในการส่งเสริมให้พระพุทธศาสนาเจริญก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จอย่างน่าชื่นชม.

¹ คำนำหน้าจันทร วิถีวรรณเวศวิหาร, "ลายพระหัตถ์ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กราบพูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ที่ 176, 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442)